

Володимир ІВАНЧЕНКО

**КВІТКА У ЧЕРВОНОМУ ПЕКЛІ:
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЛЮДМИЛИ ФОЇ**

ЛІТОПИС УПА
СЕРІЯ “ПОДІЇ І ЛЮДИ”

КНИГА 8

LITOPYS UPA
Series “Events and People”
Book 8

Volodymyr Ivanchenko

**THE FLOWER IN RED HELL:
THE LIFE OF LIUDMYLA FOIA**

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
Серія “Події і люди”
Книга 8

Володимир Іванченко

**КВІТКА У ЧЕРВОНОМУ ПЕКЛІ:
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЛЮДМИЛИ ФОЇ**

УДК 94:355.404.52](477

ББК 63.3(4УКР3)-54

I – 18

Володимир ІВАНЧЕНКО

**КВІТКА У ЧЕРВОНОМУ ПЕКЛІ:
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЛЮДМИЛИ ФОЇ**

Пропоноване дослідження присвячене життю Людмили Фої – “Оксани”, “М. Перелесник” (1923–1950), котра була одним з організаторів підпілля ОУН (б) у м. Києві під час Другої світової війни. Арештована вона витримала тортури в’язниці НКДБ. Будучи ключовою фігурою у протистоянні радянських спецслужб з СБ ОУН, зірвала потужну чекістську операцію з виявлення та знищення керівників українського визвольного руху. Одночасно вона – авторка чудових літературних творів. Людмила Фоя загинула в нерівному бою з військовою групою радянського МДБ, рятуючи пораненого друга.

Volodymyr Ivanchenko. *The Flower in Red Hell: The Life of Liudmyla Foia*. This investigation is devoted to the life of Liudmyla Foia (“Oksana”, “M. Perelesnyk”), 1923-1950, one of the organizers of the OUN (B) underground in Kyiv during the WWII. She was arrested by the Soviet NKGB and survived the tortures of its prison. As the key figure in the Soviet operation against the OUN Security Service, she helped abort the plans to expose and destroy the leadership of the Ukrainian liberation movement. She is also the author of wonderful literary works. Liudmyla Foia died in a skirmish with the military group of the Soviet MGB while trying to help a wounded friend.

**ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР
Петро Й. ПОТІЧНИЙ**

Коректор
Леся Луньо

ISBN 978-966-2105-19-3 (Ukraine)
ISBN: 978-1-897431-19-1 (Canada)

© Літопис УПА, 2009
© Litopys UPA, 2009

65-річчя Української Головної Визвольної Ради 1944 – 2009

ФУНДАТОРОМ цієї книги є

Григорій ОЩИПКО

Народився 8 січня 1926 р. в с. Лапшин Бережанського р-ну Тернопільської обл. Матуру здав 1946 р. в українській гімназії в таборі біженців у Берхтесгадені, Німеччина. У роках 1947–1949 студіював на філософському факультеті Українського Вільного Університету. Протягом 1949–1956 рр. навчався у Лювені, де одержав ступінь ліценціята із суспільно-політичних, а також економічних наук. Після короткого pobutu у Франції переїхав до Бельгії, де впродовж кількох років був головою СУМ у Бельгії, а в роках 1962–1969 – генеральним секретарем Центральної Управи СУМ. 1969 р. емігрував до Канади і поселився у Монреалі. Відтак, у 1969–1971 рр., студіював в Оттавському університеті та одержав ступінь бакалавра бібліотекарства. Працював понад 20 років у *Collège français* в Монреалі, спочатку бібліотекарем, а згодом директором бібліотеки і викладачем бібліотекарства. Брав активну участь у чисельних наукових конференціях з бібліотекарської справи. Окрім того, активно працював в Монреалі на громадській ниві – був учителем та директором курсів українознавства при СУМ, як теж виховником і комендантом сумівських таборів. Є членом управ громадських організацій. Поміщує статті в українській пресі і збірниках. Від 1992 р. на пенсії. Цитований в *Ukrainians in North America*. Одружений з Марією Буцьорою.

ВСТУП

Людмила Адамівна Фоя – одна з найцікавіших, загадкових та водночас невідомих широкому загалу постатей українського визвольного руху. Зв'язкова підпілля Організації Українських Націоналістів (Бандери) у м. Києві під час Другої світової війни, в'язень внутрішньої тюрми НКДБ УРСР, учасниця збройної боротьби Української Повстанської Армії на Волині та Поліссі, студентка чотирьох київських інститутів, водночас талановита письменниця та поетеса. Життєвий шлях, котрого могло вистачити на багатьох людей, вмістився у неповні 27 років. Її твори офіційно ніколи не були опубліковані, окрім підпільних друкарень ОУН (б), а оригінали залишилися тільки в архівах МДБ – КДБ УРСР і, зрештою, Служби безпеки України.

Жодних окремих наукових праць, присвячених її долі, немає і досі. Лише окремі згадки про неї наявні у виданнях “УПА. Історія нескорених” за редакцією В. В'ятровича¹, “Діяльність проводу ОУН (б) на Північно-Західних Українських Землях” О. Іщука², дослідженнях Д. Веденєєва та Г. Биструхіна “Повстанська розвідка діє точно та відважно. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940 – 50-ті роки”³ та Д. Веденєєва і С. Шевченка “Українські Соловки”⁴, статтях В. Манзуренка “Лицарі срібного хреста заслуги”⁵ та Л. Онишко “Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст.”⁶. Мемуаристична література представлена спогадами Марії Савчин (дружина Василя Галаси, провідника ОУН (б) на ПЗУЗ

¹ В'ятрович В., Грицьків Р., Дерев'яний І., Забілий Р., Сова А., Содоль П. УПА. Історія нескорених. – Львів, 2007. – С. 209.

² Ішук О. Діяльність проводу ОУН (б) на Північно-Західних Українських землях. – К., 2009. – 34 с.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Повстанська розвідка діє точно і відважно. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940 – 50-ті роки. – К., 2006. – С. 143, 211-212.

⁴ Веденєєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. – К., 2001. – С. 188-189.

⁵ Манзуренко В. Лицарі срібного хреста заслуги // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Зб. 3. – С. 298.

⁶ Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Зб. 8. – С. 30-38.

у 1948-1952 роках) під назвою “Тисяча доріг”⁷, і мемуарами колишнього співробітника КДБ СРСР Г. Саннікова “Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине”⁸.

В історіографії, окрім вищезгаданих наукових праць, є стаття професора Північно-Східного університету (США) Джефрі Бурдса “Жінки-агенти та націоналістичне підпілля у Західній Україні. 1944 – 1948 роки”⁹. У цій статті автор, котрий мав змогу працювати у 1990-ті роки в державних архівах Російської Федерації, поверхово згадує про долю Людмили Фої, однак подана ним коротка інформація щодо неї, на жаль, містить багато неточностей та помилок. Наприклад, автор вказує на те, що до роботи в ОУН (б) на Волині її залучив особисто Головний командир Української Повстанської Армії Роман Шухевич, що не підтверджується наявними документами.

Враховуючи великий суспільно-політичний резонанс навколо проблематики боротьби українського патріотичного підпілля під час Другої світової війни і після її закінчення, наявні у сучасній історичній науці гострі дискусії стосовно цього питання, актуальність теми стає очевидною.

Джерела, які дозволяють простежити долю Людмили Фої, і які використані у нашій роботі, можна умовно розподілити на чотири групи. Найбільш значними за обсягом і водночас досить інформативними є матеріали архівно-кримінальних, агентурних та агентурно-розшукових справ на учасників українського визвольного руху, серед них і Л. А. Фою, які зберігаються у Галузевому Державному Архіві СБУ та архіві Управління СБ України у Рівненській області. Другою групою джерел є різноманітне приватне листування Людмили Фої з членами її родини, друзями і знайомими, котре також зберігається у фондах ГДА СБУ, зокрема як речові докази у вищевказаних справах. Третьою групою джерел є звітна документація та листування членів Проводу Організації Українських Націоналістів (б) на Північно-Західних Українських Землях, основний

⁷ Літопис УПА. – Торонто – Львів, 1995. – Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг. (Спогади). – С. 309, 313-316, 363, 389.

⁸ Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М., 2002. – С. 315-316.

⁹ Бурдс Дж. Жінки-агенти та націоналістичне підпілля у Західній Україні. 1944 – 1948 роки / Перекл. з англ. Див.: www.history.neu.edu

масив якої також зберігається у ГДА СБУ. І зрештою четвертою групою джерел є публіцистична та художня творчість Людмили Фої, видана у підпільних друкарнях Організації Українських Націоналістів (б) протягом 1947 – 1952 років. Шляхом розгляду наявної, невеликої за обсягом, але інформативної історіографічної бази, і, головне, введення до наукового обігу значної кількості невідомих раніше документальних джерел, стає можливим комплексне висвітлення біографії Людмили Адамівни Фої.

ДИТИНСТВО, ЮНІСТЬ ТА РОДИНА

То яким ж був її життєвий шлях? Народилася Людмила Фоя у 1923 році, 3 вересня, у селі Топори Ружинського району Житомирської області¹⁰. Наявні у сучасній історіографії відомості про походження Л. Фої з містечка Ставище (сучасна Київська область) не підтверджуються існуючими документами.

Її батьками були Фоя Адам Якович 1890 року народження та Фоя (Валуженич) Марія Михайлівна 1895 року народження. Батько під час Першої світової війни служив у російській армії, за доби Визвольних змагань українського народу 1917–21 рр., за свідченнями кількох людей, був сотником армії Української Народної Республіки (УНР), втім безпосереднього документального підтвердження цього немає. Протягом 1920–30-х років Адам Фоя працював на будівництві, згодом – службовцем Споживчої спілки. Мати була домогосподаркою. Людмила мала також сестру Галину 1919 року народження та брата Миколу 1926 року народження. Після її народження і до 1932 року родина мешкала у селищі Сквирі на Київщині, де батько Людмили Фої працював техніком-кераміком у цегельні. У 1932 році він переводиться на роботу до Києва, і родина переїздить до селища Буча¹¹.

На момент захоплення Києва німцями родина Фої мешкала у селищі Буча Києво-Святошинського району Київської області, де Людмила закінчила середню школу, будучи, як і більшість

¹⁰ Архів Управління СБ України у Рівненській області. – Ф. С-22 (справа “Берлога”). – Т. 2. – Арк. 215.

¹¹ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 117.

тодішньої молоді, членом комсомолу. 1 вересня 1941 р. німецькі війська зайняли Бучу, а вже в листопаді 1941 р. родина Людмили Фої переїхала до Києва, де її батько працював службовцем обласної споживчої спілки, займаючи посаду члена організаційного бюро¹². Споживчі спілки являли собою структури, метою яких було створення та поширення кооперативного руху. В початках німецької окупації кооперація розвивалася досить успішно, що дало змогу родині Фої перетривати ці важкі роки.

НА ПОЧАТКУ БОРОТЬБИ

Ще влітку 1941 року Людмила Фоя починає контактувати з підпіллям ОУН (б), яке почало створюватися у м. Києві, і це вносить серйозні корективи у її життя. На початку 1942 р. вона вступає до Київського медичного інституту, де навчається до травня 1942 року. Ті часи, осінь–зима 1941 р., в окупованому нацистами Києві відзначалися складним економічним становищем, постійними репресіями німецької окупаційної адміністрації, та водночас відновленням українського громадського та культурного життя. У таких умовах в середовищі київської молоді стають все більш актуальними погляди, оперті на ідеологію українського націоналізму. Студентська молодь Київського медичного інституту не була винятком.

Зміст листа Л. Фої, написаного під час її навчання в медичному інституті, наглядно ілюструє ситуацію, яка існувала у молодіжному середовищі Києва у 1942 році: *“Треба було належати до числа студентів, щоб побачити яка настирлива національна боротьба велася за стінами інституту. Студенти розділилися на два ворожі табори: російсько-більшовицький з однієї сторони, та український з другої, що яскраво доказує тотожність російщини та більшовизму. В перших днях організації інституту національно-свідомих українців серед студентів були лише одиниці, а після кількохмісячного існування інституту це була переважаюча частина студентства”*¹³.

Цей документ є досить показовим і в наступному: *“Весною 1942 року професор ботаніки, російський шовініст [так у документі – авт.] Чорнояров, який спочатку читав лекції на*

¹² ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 6.

¹³ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 37.

українській мові, вирішив читати на російській, але був з таким протестом зустрінутий аудиторією слухачів, що був змушений не закінчити своєї лекції і більше ніколи не повторював цього експерименту. Вже той факт, що після приходу більшовиків до Києва у 1943 році майже половина студентів медичного інституту була арештована або направлена до найтяжчих відтинків фронту, доказує наскільки небезпечним рахує більшовицька влада національно свідому молодь і як намагається ізолювати її від мас, від народу”¹⁴.

Щодо ситуації у загальному плані, то на цей час в м. Києві склалися дуже непрості соціальні та політичні реалії – в умовах нацистської окупації і масового терору розвивалися різні підпільні структури, зокрема і українське національне підпілля. В 1942 році у Києві був створений крайовий провід ОУН центральних областей України. Йому були підпорядковані структури ОУН міста Києва та Київської області¹⁵. Очолював цей провід бандерівського напрямку “Орлик” – Дмитро Мирон, який загинув у Києві від німецької кулі в 1942 р. В діяльності ОУН (б) міста Києва Людмила Фоя брала участь як пропагандист і зв’язкова. Досліджуючи матеріали її справ, котрі зберігаються у Галузевому Державному Архіві СБ України, можна стверджувати, що вона, незважаючи на молодий вік, перебувала біля витоків створення організованого українського підпілля в м. Києві.

Серед населення України загалом, та м. Києва зокрема, були ще свіжими враження від радянських репресій. Ці враження швидко поповнювалися новими, спричиненими вже нацистським терором. У таких суспільно-політичних реаліях ідеологія українського націоналізму знаходила щораз вагомішу підтримку населення. Разом з тим похідні групи ОУН стали вагомим чинником творення структур патріотичного підпілля, до якого приєднувалося населення центральних та східних українських земель. Інформативним джерелом у справі історичної реконструкції ситуації у м. Києві на початку німецької окупації може слугувати наступний документ – друкований звіт-розповідь “У златоглавому”. Це хронологічно витримане повідомлення, укладене підпільниками ОУН і підписане

¹⁴ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 37.

¹⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 51895-ФП. – Т. 3. – Арк. 228.

псевдонімом “Наталка Тирса”. В ньому йдеться про політичне і соціальне становище та суспільно-психологічну атмосферу в Києві наприкінці 1941 – протягом 1942 рр. Документ був вилучений у виявленому схроні підпілля ОУН (б) оперативною групою МДБ УРСР під час розшукової операції 29 грудня 1949 р. на горі Шипкован у Болахівському районі Івано-Франківської області. Враження автора вказаного документу про Київ другої половини 1941 року були наступними: *“Маси загалом сильно денаціоналізовані та русифіковані. Більшовики – достойні послідовники царської національної політики, зуміли домогтися того, що не вдавалося їх попередникам. Населення денаціоналізоване настільки, що вважає вчорашнім днем органічне життя своєї нації.”*¹⁶. Одночасно в умовах нацистської окупації відчутним було глибоке психологічне пригнічення киян. У цьому ж документі містяться характерні спогади “Володимира”, учасника похідної групи, який ініціював вступ Людмили Фої до підпілля ОУН (б). Він бачив, як німецька автомашина на бульварі Шевченка переїхала людину та, за німецьким звичаєм, поїхала собі далі. Закривавлена людина ще була живою, однак дві місцеві жінки, які проходили поруч, навіть не звернули на неї уваги¹⁷.

У таких реаліях існування міста зорганізувати потужний національний рух спротиву, одночасно популяризуючи серед населення ідею створення незалежної Української Держави, було надзвичайно складно, фактично, на межі неможливого. Практика боротьби ОУН (б), одночасно як проти нацистських, так і радянських окупантів, була для багатьох киян, знесилених репресіями та війною, незрозумілою, і позитивно сприймалася переважно молоддю. Вагомих результатів можна було досягнути лише через роз’яснювальну, пропагандистську роботу в середовищі місцевих мешканців. Власне цим і займалося підпілля ОУН (б) у Києві. Зокрема Людмила Фоя протягом першої половини 1942 р. проводила організаційно-пропагандистську роботу в молодіжному середовищі, серед студентства вищіх навчальних закладів міста.

В червні 1942 р. Людмила Фоя разом з іншими студентами була відправлена на сільськогосподарські роботи до Сквирсь-

¹⁶ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 3. – Арк. 61.

¹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 3. – Арк. 61.

кого району Київської області, де перебувала до жовтня місяця того ж року¹⁸.

В м. Києві у той час широко застосовувалася практика відправлення студентів медичного інституту на примусові роботи до Німеччини. З огляду на це, Людмила Фоя залишає цей навчальний заклад та у жовтні 1942 р. поступає на навчання до Київського сільськогосподарського інституту, який тоді знаходився на Солом'янці¹⁹.

Як вже зазначалося, в окупованому німецькими військами Києві, поза підпіллям ОУН (б), існували й інші підпільні організації, позаяк значна кількість населення міста дотримувалася антирадянських поглядів. Зважаючи на ці обставини, для простих киян існувала значна вірогідність бути залученими до лав патріотичного підпілля. В основному ряди підпільників поповнювали молодь, службовці, інтелігенція. Вже на допиті під час слідства, яке провадило НКДБ УРСР в Києві у 1944 р., на запитання коли вперше вона зустрілась з українськими націоналістами, Людмила Фоя відповідала: "У 1942 році під час навчання у Київському медичному інституті зі мною [в] одній групі навчались студенти Квас Володимир приблизно 1923 – 1924 року народження, який прибув до Києва з німецькою армією з Західної України, та Коляда Олена 20-ти років, киянка, яка мешкала на вулиці Горького 11 [нині вул. Антоновича – авт.]. Вони вдавали з себе українських націоналістів, окрім них націоналістичною агітацією займався студент Тимовчак Михайло, 23 – 24 років."²⁰. Олена Коляда була розстріляна гестапо влітку 1942 року. Однак В. Квас та М. Тимовчак пізніше приєдналися до ОУН (м)²¹.

Втім, насправді, як було зазначено вище, з ОУН (б) Фоя вперше зіткнулася у серпні 1941 року, отримавши пропагандистську літературу від підпільника "Володимира", про що свідчать матеріали її допиту СБ ОУН від 16.07.1945 року²². Та з конспіративних міркувань на допитах НКДБ вона цього не повідомляла. Отже, існування підпілля ОУН (б) серед студентів

¹⁸ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 11.

¹⁹ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 2.

²⁰ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 13-14.

²¹ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1 – Арк. 107.

²² ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 191.

медичного інституту в Києві у 1942 р. є очевидним. Щоправда, у своїх спогадах Марія Савчин – “Марічка”, дружина Василя Галаси і активна учасниця підпілля ОУН (б) в Україні, наводить інші дані про факт вступу Людмили Фої до ОУН, спираючись на інформацію, яку вона отримала особисто від Л. Фої під час їхнього перебування на Волині. “Людиною, яка зазнайомила її з ідеями ОУН була Наталка Винників з Винник під Львовом. Молоденьку студентку, її заарештувало НКВС у 1940 році у Львові за приналежність до ОУН. З вибухом війни вона чудом вирвалася живою з тюрми та знову приєдналася до боротьби, тепер вже протинімецької. Організація вислала її у похідні групи у Східну Україну, з призначенням на Київ. При допомозі агентури гестапо її арештувало і розстріляло у Києві”²³. Очевидно Людмила Фоя та Наталія Винників разом були у бандерівському підпіллі м. Києва. Втім і до знайомства з Н. Винників Фоя мала відомості про ідеологію та діяльність ОУН.

Також досить цікавими, з точки зору дослідження ментальних уявлень тодішніх киян про український визвольний рух, є покази Людмили Фої на допиті весною 1944 року. На запитання, що їй відомо про діяльність Української Повстанської Армії, вона відповіла: “Вперше я почула про існування УПА від бандерівця Кульчицького Івана весною 1943 року, коли він повернувся з канікул з Західної України. Він мені розповів[,] що у Західній Україні організована повстанська армія, яка веде боротьбу проти німців, радянських партизан та поляків, на чолі цієї армії стоїть Клим Савур. [Дмитро Клячківський – авт.]”²⁴.

Влітку 1943 року, коли я була на практиці у Луцьку, я чула більш детальні пояснення про діяльність УПА. Про це там говорило все населення, з цих розмов я дізналася, що в УПА вступають не тільки представники українських націоналістичних течій (Бандерівці, Мельниківці)[,] але і місцеве українське населення. Крім цього загони УПА поповнюються за рахунок українців мобілізованих для роботи в Німеччині зі східних регіонів України, загонами УПА зупиняються ешелони, в яких їдуть мобілізовані українці, що представники УПА звертаються до всіх звільнених від поїздки до Німеччини з пропозицією вступати до їхніх лав.

²³ Літопис УПА. – Торонто – Львів, 1995. – Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг. (Спогади). – С. 315.

²⁴ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 40.

Бажаючи вступати в УПА, інші повертаються додому”²⁵. Ці покази, звичайно не були повними, але водночас є характерними, адже аналіз змісту показів Л. Фоя доводить, що вона намагалася передавати радянському слідству лише ту інформацію, котра була загальновідома.

Маючи відомості про боротьбу УПА як від мешканців Західної України, так і від представників патріотичного підпілля в Центральній Україні, населення Києва вже у 1943 році було широко поінформоване про діяльність Української Повстанської Армії. У вказаних суспільно-політичних умовах все більше мешканців Києва залучались до визвольного руху ОУН і УПА; серед них була і Людмила Фоя та її рідні й близькі люди.

Значну наукову та пізнавальну цінність мають її свідчення про багатонаціональний склад учасників визвольної боротьби, принаймні у лавах УПА – “Я дізналася[,] що у загонах УПА окрім українців, знаходяться представники інших національностей, наприклад узбеки, татари, азербайджанці, угорці та росіяни – донські козаки. Це в основному (окрім мадяр) військово-полонені, які в різний час здалися у полон чи потрапили в оточення. Із представників вказаних національностей німецьке командування формувало загони для боротьби з УПА, але вони[,] не бажаючи служити у німців[,] дезертували з вказаних загонів та вступали до УПА, командування якої в свою чергу з узбеків, татар, азербайджанців, мадяр та козаків створювало окремі загони, які використовувалися як і інші загони УПА. Окрім того узбеки, азербайджанці, татари та козаки відпускалися до себе на батьківщину, де вони мали вести антирадянську агітацію”²⁶.

Втім цю інформацію Людмила Фоя дізналася пізніше, вже під час свого перебування в ОУН (б), до якої вона долучилася ще у травні 1943 року. Залучила її безпосередньо до підпільної діяльності Олена Коляда, яка тоді навчалася у Київському медичному інституті. Основним мотивуванням була наступна теза – ОУН бореться з німецькими та радянськими військами за Вільну, Незалежну Українську Державу²⁷. Вже в кінці травня 1942 року Людмила Фоя виконувала функції зв’язкової ОУН (б) у м. Києві,

²⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 41.

²⁶ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 41.

²⁷ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 10.

завдання їй надавали Олена Коляда та підпільниця “Віра”. Показовою є доля згаданої Олени Коляди та її родини – у 1943 р. вона загинула у застінках гестапо в Києві. Її батько, Григорій Коляда, у наступному, 1944 р., загинув, перебуваючи вже під слідством НКВС УРСР, звинувачений, так само, як і донька, за підпільну націоналістичну діяльність. Весною 1942 року Л. Фоя вже сама залучає до патріотичного підпілля свою сестру Галину Фою та знайому Любов Герман. Залучення кожної з них до Організації мало свої особливості. Наприклад, Г. Фоя помітила зв’язки сестри з представниками націоналістичного підпілля, що створювало небезпеку власне для Людмили Фої через можливість небажаного розголосу. Тому це і спонукало до залучення Галини в члени Організації. Влітку 1942 року під час практики у м. Луцьку Людмила Фоя агітує Л. Герман до вступу в ОУН (б)²⁸.

Важливою складовою діяльності Людмили в Організації була просвітницька робота, зокрема з вивчення історії України, адже вступ нових членів базувався виключно на ідейному ґрунті. Сама Л. Фоя керувала такими заняттями з кандидатами на вступ²⁹.

Втім загальна суспільно-політична ситуація вносила свої корективи. Так в червні 1942 року в коло знайомих Людмили потрапляє студентка Київського медичного інституту Надія Скалецька, яка також була прихильницею створення УССД. Однак пізніше вони змушені були припинити спілкування, тому що Надія виявилася учасницею підпілля ОУН мельниківського напрямку, яке також мало в Києві значну кількість прихильників³⁰.

Таким чином на цьому прикладі видно, як роз’єднаність українських підпільників перешкоджала ініціативі патріотично налаштованої молоді спільно боротися в умовах німецької окупації.

Та незважаючи на численні несприятливі обставини, Людмилі Фої вдалося взяти участь у залученні нових членів – студентів Ольги Корнійчук, Олени Сухенко, Івана Ткаченка.

У червні 1942 року за участі “Віри” у сквері на тодішній Тимофіївській вулиці Києва (нині вулиця М. Коцюбинського) відбулась конспіративна зустріч Людмили з провідником ОУН (б) у Києві “Андрієм” (Дмитром Мироном, також відомим під псевдом

²⁸ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 13.

²⁹ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 14.

³⁰ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 13.

“Орлик”). На зустрічі було домовлено пароль, за яким підпільники, підпорядковані “Андрію”, могли виходити на контакт з Л. Фоєю – “Вітання від Михайла Михайловича”. Правильною була відповідь “Того агронома”, а для перевірки – “Зерно – земля”³¹. За цим паролем до Фої звертався оунівець на псевдо “Дід” (справжнє прізвище Діберт), який на той час був керівником підпілля ОУН (б) у Чернігівській та Сумській областях³².

Проте той факт, що це був провідник ОУН (б), Людмила дізналася лише в жовтні 1942 р. від Олени Коляди, а разом з тим і новину, що “Андрій” загинув від рук гестапівців на вулиці Леніна (нині вул. Б. Хмельницького) у м. Києві.

Влітку 1942 року Людмила знаходилася на практиці у містечку Сквирі (Київська область), але через тимчасову відсутність зв’язку з О. Колядою організувати результативну діяльність там не вдалося.

В ОРГАНІЗОВАНОМУ ПІДПІЛЛІ ОУН (Б) У КИЄВІ

Під час навчання Людмили у Київському сільськогосподарському інституті так само, як і в медичному інституті, функціонувала бандерівська підпільна організація, учасниками якої були студенти Володимир Склярєнко, Володимир Косовський, Петро Распутний, Микола Оберемко, Іван Ткаченко³³. Одним з місць їхніх зборів були міські квартири батька Петра Распутного, Макара, на вул. Борщагівській 54, Івана Ткаченка на вул. Малопідвальній 5 та Любові Герман на Брест-Литовському шосе. Долі більшості з цих людей були трагічні. Так Петро Распутний у 1944 р. був заарештований НКВС і засуджений, такою ж була подальша доля М. Оберемка. В. Косовського НКВС заарештувало також у 1944 році разом з його 16-ти річною сестрою Оленою³⁴.

Під час зимових канікул 1942 – 1943 року Людмила Фоя перебувала у Білій Церкві, де брала участь в організаційній роботі місцевого підпілля ОУН (б). Зокрема разом з Михайлом Бичком, який в той час мешкав у Білій Церкві на вулиці Пушкінській 57, та місцевим оунівським провідником “Богданом” був створений

³¹ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 14.

³² ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1 – Арк. 9.

³³ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. – Арк. 17.

³⁴ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 21.

діючий осередок. Тоді ж Людмила несподівано для себе дізнається, що книжковий магазин у м. Києві на вулиці Короленка 47 (нині вулиця Володимирська), де працювала її сестра Галина, виконував функції явочної квартири кількох учасників підпілля ОУН (б).

Наступною важливою подією в житті вказаних підпільників був вихід на зв'язок з ними члена проводу ОУН (б) "Могили" (Пантелеймона Сака). З квітня 1943 року безпосереднім керівником Людмили Фої стає оунівець Іван Михайлович Нагірний (псевдо "Чорний", народився на Львівщині, у 1944 р. заарештований органами НКДБ та засуджений до розстрілу за націоналістичну діяльність).

Підпільна праця на залишала часу на навчання, тому ще у березні 1943 року Людмилу Фою виключають з сільськогосподарського інституту. Щоб і надалі діяти легально, вона записується на технологічні курси при "Вукоопспілці". Навчаючись там, Людмила одночасно стає однією з важливих постатей бандерівського підпілля у Києві, зокрема за дорученням "Чорного" займається написанням та виданням пропагандивних листівок антирадянського спрямування, бере участь у зборі та передачі ліків для потреб УПА на Волині³⁵. Окрім цього вона залучає Володимира Скляренка, Петра Распутного та Івана Ткаченка до підпільної роботи під керівництвом "Чорного".

Влітку 1943 року Л. Фоя їде на Волинь, де у Луцьку проходить технологічну практику і водночас безпосередньо дізнається від місцевого населення про боротьбу, яку вела УПА. Що характерно – студентки, які проходили разом з нею практику (киянки О. Долгановська, Т. Неборак), так само мали націоналістичні погляди, хоча їх не агітувалося Людмилою, що видно з матеріалів архівно-кримінальної справи на Л. Фою. Щодо підпільної діяльності, то під час перебування у Луцьку її Людмила не проводила. Це підтверджується матеріалами радянського слідства, яке було детально проведене у 1944 році.

Аналіз архівно-кримінальної та агентурно-розшукової справ на Людмилу Фою виявляє структуру тодішньої ОУН (б) у Києві. Зокрема наявні чіткі відомості про існування підпільних ланок у медичному, сільськогосподарському інститутах та у середовищі творчої молоді. Восени 1943 року основною діяльністю Людмили

³⁵ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 28.

та її друзів (Г. Царичанська, Л. Герман, В. Корнійчук, Н. Сіроштан, П. Распутний, “Олена” – зв’язкова “Чорного” та інші) став збір медикаментів для переправлення до шпиталів воюючої УПА. Закуповували їх на Сталінці (нині Голосіївський район Києва) в одній з небагатьох аптек, які залишилися в окупованому нацистами Києві. Транспортуванням цих ліків опікувалися “Кальба”, тодішній провідник ОУН (б) Київської обл., та “Антон” – провідник ОУН (б) Васильківського району Київської області.

Що цікаво – не знайдено відомостей про джерела фінансування цих закупівель, можливо, що кошти підпільники збирали кожен індивідуально. Здійснювався збір медикаментів під загальним керівництвом “Чорного”, однак фактично організовувала та керувала цією діяльністю Людмила Фоя. Наявні архівні матеріали дозволяють стверджувати, що з осені 1943 р. Людмила Фоя фактично стає помічницею провідника ОУН (б) у м. Києві “Чорного” – Івана Нагірного. “Для того, щоб мати з нами постійний зв’язок[,] “Чорний” в кінці вересня 1943 року на Пірогівській вулиці [нині вул. Пірогова у м. Києві – авт.] познайомив мене з своєю особистою зв’язковою Леною”³⁶.

Варто відзначити, що Л. Фоя також брала участь в організації переправлення активних членів ОУН (б) з Києва на Волинь до лав УПА.

Підпілля ОУН у Києві на той момент було вельми численне, тому коло людей, з якими співпрацювала Л. Фоя, включало в себе значну кількість українських патріотів. Це, насамперед, відповідальна за роботу серед жінок у м. Києві “Віра” (прізвище не встановлене), приятель “Віри” “Славко” (активіст ОУН (б), розстріляний гестапо)³⁷, і багато інших: студенти – Микола Рацинський, Іван Кульчицький, Валентин Бойко, Ярема (прізвище не відоме), Володимир Пархомеїв (всі вони протягом 1943 року залишають Київ та вступають до лав УПА), Володимир Жучок, студентки-підпільниці – Марія Гончаренко, Іраїда Безверха, Віра Корнійчук, Віра Нех, Оксана (прізвище не встановлене), а також службовці Микола Свиридовський, Степан Посудевський, Олександр Проценко, викладачі – професор Київського сільськогосподарського інституту Василяка (виїхав восени 1943 року з Києва і також приєднався до лав УПА), професор технологіч-

³⁶ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 5.

³⁷ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 42.

них курсів при Всеукраїнській коопспілці Чигиринцев, також з осені 1943 року в рядах УПА.

Всі ці люди були основою підпілля ОУН (б) у Києві протягом 1942 – 1943 рр. Враховуючи законспірованість Організації, стає очевидним те, що Людмила Фоя була досить комунікабельною, незважаючи на дуже молодий вік, людиною. Водночас користувалася довірою багатьох людей, адже вони разом працювали у підпіллі, створивши у вкрай важких умовах окупації чисельну і дієздатну структуру. Досліджуючи матеріали допитів МДБ УРСР Степана Павловича Янішевського, псевдо “Далекий”, керівника опозиційного проводу ОУН (б) на Північно-Західних Українських Землях (ПЗУЗ), стає відомо, що Людмила Фоя у 1943 р. співпрацювала у м. Києві з Миколою Козаком, псевдо “Смок”, керівником СБ ОУН (б) на ПЗУЗ у 1945 – 1949 рр., очевидно як зв’язкова Київського крайового проводу ОУН (б). Сам Микола Козак, перебуваючи у першій половині 1943 р. на посаді керівника Вінницького проводу ОУН (б), мав постійний зв’язок з керівниками вказаного проводу. У Вінниці тоді знаходилася друкарня Київського проводу, якою, фактично, також керував “Смок”³⁸. Згодом ця людина відіграє у житті Фої величезну роль.

Детально вивчивши архівні документи, можна окреслити основні напрямки роботи бандерівської ОУН у м. Києві – це пропаганда створення самостійної соборної України, організаційна робота, вишкіл кадрів для подальшого їх скерування в ряди УПА, а разом з тим і збір медикаментів для підпільних шпиталів.

У той час коло політичних зв’язків Людмили Фої не обмежувалося лише представниками ОУН (б), діяльність у Києві структур ОУН мельниківського напрямку також торкнулося її життя. Однак жодних відомостей про будь-які форми її співпраці з мельниківським підпіллям немає. Контакти з вказаним політичним середовищем були зумовлені загальною популярністю у молодіжному середовищі м. Києва ідеї здобуття Україною державної незалежності та активною роботою ОУН (м) у великих містах в перші роки німецької окупації. Наприклад, серед студентів Київського медичного інституту, в якому навчалася Л. Фоя, членами ОУН (м) були: Володимир Квас (походив з Західної України), котрий очолював осередок ОУН (м) у вказаному

³⁸ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 193, 200.

інституті в 1942 році, Михайло Тимовчак (галичанин), Володимир Березняк (киянин, мешкав на вулиці Пірогова у м. Києві, пізніше вступив до ОУН (б) та виїхав, за наказом “Чорного”, разом з Марією Гончаренко на Волинь, де вступив до лав УПА)³⁹. Також до ОУН (м) належали студенти медичного інституту Надія Сіроштан (із 1943 року в ОУН (б)), Володимир Козлюк (мешкав на вулиці Совська), Микола Онопрієнко, Ярослава Матвійко, Людмила Каніболоцька, Кіра Степаненко, Ніна Ярембаш, Олена Сухенко, Леонід Качура, Катерина Терещенко (мешкала на вулиці Бульварно-Кудрявська, нині вул. Воровського у м. Києві) та інші. Також у структурі “Вукоопспілки”, разом з батьком Людмили Адамом Фоєю, працював мельниківець Дмитро Буртан⁴⁰. Враховуючи вищевказане, можемо зробити висновок, що і в професійному, і в навчальному середовищі м. Києва під час німецької окупації мельниківські структури були досить поширеними. Однак, на прикладі низки студентів Київського медичного інституту, у 1943 р. спостережено тенденцію до переходу української національно-патріотичної молоді з ОУН (м) до ОУН (б).

Щодо представників гетьманських політичних поглядів, котрі відверто висловлювали свою позицію, Л. Фоя згадує лише свою подругу Ольгу Долгановську, киянку, студентку медичного інституту, яка мешкала у Києві за адресою вул. Червоноармійська 21, кв 10 (тепер вул. Велика Васильківська). Приблизно у 1943 р. остання з родиною виїхала на Захід.

Наприкінці жовтня 1943 р. Людмила Фоя разом з “Чорним” та підпільником П. Распутним роблять спробу виїхати на Волинь, щоб вступити до лав УПА, однак через швидке просування лінії радянсько-німецького фронту цього зробити їм не вдалося.

ОКУПАНТ ЗМІНИВСЯ – БОРОТЬБА ТРИВАЄ

В умовах повернення радянської влади Людмила Фоя тимчасово мешкала у будинку своєї бабусі, у містечку Сквирі Київської області⁴¹. У січні 1944 року повертається до Києва, де вона, на той момент, намагається вступити до інституту харчової

³⁹ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 107.

⁴⁰ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 115.

⁴¹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 2. – Арк. 103.

промисловості. Її батько, Фоя Адам Якович, очевидно хвилюючись за долю доньки, постійно наголошував на, як йому здавалося, утопічності оунівських ідей побудови незалежної України та потребі припинити контакти з бандерівським підпіллям. Наперекір умовлянням батька, Людмила поновлює зв'язки з Любов'ю Герман та Володимиром Риженком, колишніми активними учасниками підпілля ОУН (б) у Києві.

10 лютого 1944 року у 2-му Управлінні НКДБ УРСР приймається постанова про арешт Людмили Фої за звинуваченням у підпільній діяльності в ОУН (б), зокрема зв'язках з членом Проводу ОУН (б) “Чорним”, роботі в якості зв'язкової націоналістичного підпілля та переправці людей до лав УПА⁴². Фактично під вартою вона знаходилась з 24 січня 1944 року.

Під арештом через звинувачення за статтями 54 – 10 ч. 2, 54 – 11 тодішнього Карного кодексу УРСР Л. Фоя перебувала до 4 квітня 1944 року, збереглося 7 протоколів її допитів за цей період⁴³. Покази, які в них містяться, висвітлюють такі факти і відомості, які вже були відомі слідству, або не могли нашкодити іншим підпільникам. Наведемо приклади: питання (слідчий НКДБ) – “Яке положення в Організації Українських Націоналістів займав “Чорний”?” Відповідь (Л. Фоя) – “У Києві “Чорний” був керівником бандерівського підпілля. Керівників вище нього в ОУН по Києву я не знаю”⁴⁴. Проте відомим фактом є те, що ще у 1943 р. Людмила Фоя мала контакти з Миколою Козаком та ішими керівниками ОУН (б), однак цих відомостей слідству вона не надала. Щодо “Чорного”, то він, на момент допиту, вже був заарештований НКДБ саме як провідник ОУН(б) у м. Києві, і ці факти не були для слідства новими. Або – питання (слідчий НКДБ) – “Хто займався друком націоналістичних листівок на стеклографі?” Відповідь (Л. Фоя) – “Зі слів Герман [слідству також було відомо про участь Л. Герман в діяльності ОУН (б) – авт.] мені відомо, що вона, разом з “Олею Чорною” [розшифровка псевдоніму цієї людини Л. Фоею не була надана слідству – авт.] намагались друкувати націоналістичні листівки, то в них, нібито, нічого не виходило. Чи друкував ще хтось на

⁴² ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 1-2.

⁴³ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 10-33, 34-49, 51-53, 54-62, 63-70, 71-91, 92-116.

⁴⁴ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 78.

стеклографі, я не знаю”⁴⁵. Разом з тим, Людмила Фоя займалася організацією пропагандистської роботи ОУН (б) у м. Києві в 1942–1944 рр., і мала знати, хто друкував листівки ОУН (б) в Києві. Єдиними даними, котрі насправді могли бути корисними НКДБ в його оперативній роботі, були відомості про значну чисельність підпілля ОУН (б) у м. Києві та про акцентування цієї роботи на молодіжному середовищі. Хоча і це було, фактично, прикметною ознакою підпілля ОУН (б) у багатьох регіонах України. Водночас, слід врахувати, що на допитах застосовувалися різноманітні форми морального та фізичного тиску, наприклад, допити у в’язницях, як правило, відбувалися вночі, переслідуючи мету, щоб затримана особа не мала змоги спати та була повністю виснажена. Вдень спати заборонялося⁴⁶. Ускладнювало становище Людмили Фої і те, що провідник “Чорний” (Іван Нагірний) був так само заарештований. Загалом слідчі мали досить повну інформацію про діяльність Київського проводу ОУН (б). Із наявних відомостей у архівно-кримінальній справі НКДБ на Л. Фою прямого зв’язку між показами Фої та подальшими арештами членів ОУН (б), котрі тоді ще перебували на свободі, не виявлено.

Очевидно, через значні труднощі, з якими зіткнувся НКДБ УРСР у боротьбі проти українських підпільників на Київщині в умовах війни, отримані від Фої покази були сприйняті слідством як досить цінна інформація. 3 квітня 1944 року 2-м Управлінням НКДБ УРСР приймається постанова про звільнення Л. Фої згідно статті 197 Ч. 2 Карно-процесуального кодексу УРСР⁴⁷. Вказана постанова була наслідком вимушеної згоди Людмили Фої співпрацювати з органами НКДБ УРСР.

У квітні 1944 року їй було надано псевдонім “Апрельская”, а в подальшому вона мала брати участь у виявленні та знищенні Проводу ОУН (б). Водночас казати, що Людмила Фоя стала справжнім агентом НКДБ УРСР, досить складно, тому що фактично вся інформація, яку вона надавала радянським спецслужбам, була і так відома НКДБ або не була настільки цінною, щоб нанести шкоду підпіллю ОУН (б).

⁴⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 79.

⁴⁶ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 65.

⁴⁷ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 37233-ФП. – Т. 1. – Арк. 117.

Показовим є той факт, що Фоя кілька днів залишалася на кухні внутрішньої тюрми НКДБ УРСР у м. Києві з метою відновлення сил та повернення “людського” вигляду, адже вважалося небажаним, щоб її рідні знали про цей арешт. Зовнішній вигляд, зокрема повна фізична виснаженість, це видавали. Цей факт, безумовно, добре ілюструє методи “роботи” тодішніх радянських спецслужб, зокрема НКГБ⁴⁸.

Батькам Людмила мала казати, що вона протягом періоду від 24 січня по 4 квітня 1944 р. перебувала у лікарні.

У квітні 1944 р. розпочалися заняття у Київському кінематографічному інституті, і Людмила вирішує там навчатись, позаяк поновитись у медичному інституті не було можливості. Однак серйозно опанувати кіномистецтво їй не судилося.

ВІЧ-НА-ВІЧ З НКДБ

Влітку 1944 року НКДБ УРСР ініціює створення у Києві легендарного проводу ОУН (б) з метою виявлення людей, опозиційно налаштованих до радянської дійсності, та подальшого зв'язку цього “Проводу” з реальним Проводом ОУН (б). Відносно Східної України вважалося, що найкращим способом боротьби з націоналізмом є відновлення старої організаційної мережі. Це дало б змогу виявити старих членів ОУН, котрі ще не попали в тенета спецорганів, а також загалом встановити націоналістичний елемент⁴⁹.

Безпосереднім ініціатором цієї акції був тодішній заступник начальника одного з відділів НКДБ УРСР С. Карін-Даниленко⁵⁰. Новостворений легендарний провід почав активну організаційну діяльність, водночас намагаючись не проводити заходів, які могли реально зашкодити радянській владі. До участі в цьому “Проводі” НКДБ УРСР змушує долучитися і Л. Фоя, щоправда спочатку лише у ролі зв'язкової. Незабаром на практиці спецоргани зіткнулися з масовою підтримкою населенням “їхньої ініціативи”. Зокрема, наприклад, виникає тенденція створення боївок у низових ланках організації,

⁴⁸ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 67.

⁴⁹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 124.

⁵⁰ Веденєєв Д., Биструхін Г. Повстанська розвідка діє точно і відважно... – С. 211.

головним чином на Білоцерківщині, Криворіжжі та Конотопщині⁵¹. При чому ці боївки створювалися без прямих вказівок легендарного “проводу”, а на основі народної ініціативи. Для радянських карально-репресивних органів це було неприємною несподіванкою.

Наведені трагічні події все більше зачіпали Людмилу Фою. Встановивши, що вона знайома з Ніною Калуженко, агентом НКДБ “Іриною”, котра одночасно мала непряму змогу контактувати з справжнім Центральним проводом ОУН (б), керівник легендарного “Проводу” Михайло Захаржевський – “Таран” пропонує використати Людмилу Фою для встановлення зв’язку з керівництвом українських націоналістів. Водночас вже на початковому етапі цієї операції М. Захаржевський встановлює, що інформація, яку надає Л. Фоя, неповна, і вказує на цю обставину керівництву НКДБ УРСР⁵². Цей факт повністю підтверджує думку про те, що Людмила Фоя продовжувала співчувати українським патріотам і на шлях повної співпраці з НКДБ не пішла.

Спочатку, в листопаді 1944 року, організовується поїздка Людмили Фої до Ніни Калуженко на Волинь, що стає очевидним з матеріалів допитів М. Захаржевського та Л. Фої Службою безпеки ОУН (б). Основною метою цієї поїздки було встановлення первинних зв’язків з Проводом на Північно-Західних Українських землях. Через глибоку законспірованість справжнього Проводу та досить ефективну роботу СБ ОУН (б) виявити одразу місця його розташування було неможливо, і тому таке завдання спецорганами не ставилося.

Водночас слід сказати, що наприкінці 1944 р. Л. Фоя ще не була поінформована про те, що Михайло Захаржевський є агентом НКДБ УРСР, і вважала, що він справді намагається створити провід ОУН (б), а вона направлена до нього НКДБ з метою дезорганізації цього проводу та віднайдення шляхів зв’язку з Проводом⁵³.

Ця ситуація, у психологічному аспекті, була для неї вкрай важкою. На початку 1945 року “Таран” (Михайло Захаржевський)

⁵¹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 131.

⁵² ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 133.

⁵³ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Розділ 3. – Арк. 104.

захворів на тиф, і через це операція по встановленню зв'язку з Центральним проводом ОУН (б) відклалася. В цей час НКДБ залучає Л. Фою до виявлення та пізнішого арешту провідника ОУН Білоцерківщини “Оскілка”, відомого також під псевдом “Балка” (справжнє ім'я Арсен Шевченко), проте роль Людмили Фої у його затриманні не була суттєвою.

У лютому 1945 р. до Києва приїздить Ніна Калуженко, через яку НКДБ планувало вийти на зв'язок з керівництвом ОУН (б). По дорозі до Києва вона відвідувала своїх родичів у Васильківському районі Київської області, де перестудилася і захворіла на запалення легенів. Ця хвороба потребує ретельного і тривалого лікування, тому одужала Калуженко лише наприкінці квітня 1945 року.

Після одужання Ніни Калуженко Людмила Фоя мала їхати до Луцька. Цікавими, з точки зору психології ситуації, та водночас глибоко трагічними з людських позицій є її міркування у цей час. Найвичерпніше свідчать про це її власні зізнання з матеріалів допиту Л. А. Фої СБ ОУН (б): “При від'їзді з Києва я дізналася[,] що мене очікує, і не дивлячись на інстинктивне, таке звичне для кожної живої істоти бажання вижити, я раділа, бо можливо у ближчому майбутньому цьому всьому прийде кінець. Прощаючись з батьком (пізніше репресованим)[,] я казала що, можливо, вже більше не повернусь. Мої слова він зрозумів зовсім інакше, аніж вони були сказані. Потяг проходив через Бучу. Біля нашого будинку я бачила матір, котра дивилася у бік потягу. Вона знала[,] що я їду у нього, так як мій брат сказав їй про наш від'їзд. На зупинці я зустріла брата, який повертався до Києва, я його просила допомагати батькам. На це він, сміючись, відповів[,] що мене жодне лихо не вхопить. Ніна [Калуженко] брата бачила тільки через вікно”⁵⁴. Розмірковування Людмили Фої цінні насамперед тим, що показують нам глибокий трагізм подій, котрі в ті роки мали місце. Подій, далеко не всім, як тоді, так і зараз, відомої війни, яка тривала ще кілька років після фактичного закінчення Другої світової війни – змагання українського народу супроти тоталітарного радянського режиму за власну незалежність.

На початку травня 1945 року почала реалізовуватися спецоперація НКДБ УРСР за участю агента “Апрельської”. Суть її полягала в наступному – Л. Фоя та Н. Калуженко мають виїхати до

⁵⁴ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк.79.

Луцька, де Н. Калуженко вступає у контакт з зв'язковими місцевого проводу ОУН (б), та разом з "Апрельською" приєднуються до лав діючих загонів УПА. Надалі мали вестися перемовини про встановлення прямого зв'язку з проводом у Києві, під керівництвом "Тарана". Шостого травня 1945 р. Л. Фоя та Н. Калуженко прибувають до Луцька, 19 травня Калуженко йде на зв'язок з проводом, а вже 23-го й Людмила Фоя отримує змогу долучитись до загону УПА.

Те що сталося пізніше, підтверджує думку про фіктивність співпраці Людмили Фої з НКДБ УРСР, та стверджує, що вона завжди залишалася симпатиком українського визвольного руху.

В ЛАВАХ УПА

Потрапивши до загону УПА, безпосередньо до Миколи Козака (псевда "Смок", "Вівчар", "Чупринка"), керівника Служби безпеки Проводу ОУН на Північно-Західних Українських землях, Людмила Фоя зізнається за свою справжню місію та стверджує той факт, що провід ОУН у м. Києві, створений Михайлом Захаржевським ("Тараном") є легендарним, тобто інспірований НКДБ УРСР з метою виявлення і знищення справжніх структур ОУН (б) та лідерів українського визвольного руху. Важливу роль відіграла та обставина, що керівник СБ Проводу ОУН (б) на ПЗУЗ Микола Козак особисто знав Людмилу Фою ще під час її роботи у м. Києві, й, очевидно, мав власну оцінку її діяльності в ті роки, а тому зміг швидко та ефективно організувати своєрідну гру СБ ОУН з НКДБ. До того ж, Микола Козак фактично захистив Людмилу Фою від фізичного знищення СБ, адже найменша підозра у співпраці з радянськими органами безпеки призводила до страти підпільника. Це підтверджується також керівником Проводу ОУН (б) на ПЗУЗ у 1948 – 1952 рр. Василем Галасою ("Орланом"): "Агентура ширила зневіру, наштотхувала, намовляла, ініціювала всілякі аморальні, грубі вчинки у відношенні до населення, тощо. На все це з нашого боку прийшла реакція. Реакція властива темпераментові волиняків, властива всім організаціям і людям, які непохитно переконані у своїй правоті, але які почувають свою фізичну слабкість перед сильнішим та жорстокішим противником, то кидаються йому до очей з пазурами. Почалася так звана рубка. На слабших агентів напав жах,

але сильніші і спритніші насторожились і краще замаскувались. На низах та становищах СБ були й агенти.”⁵⁵.

На той момент основними завданнями Служби безпеки ОУН було виявлення та знищення агентури радянських органів державної безпеки, як у внутрішньому середовищі підпілля ОУН, так і на територіях, де був поширений український визвольний рух. Це мало зберегти сили повстанців від постійних втрат внаслідок агентурно-оперативних заходів радянських спецслужб. Разом з тим передбачалося забезпечення збройного захисту підпільників та місцевого населення від карально-репресивних заходів НКДБ – НКВС, отримання оперативної інформації про діяльність органів державної безпеки, їхні плани та специфіку роботи, та перешкоджання різноманітним провокаціям проти українського національного підпілля. Однак враховуючи той факт, що з 1946 р. Українська Повстанська Армія фактично припиняє активні військові операції проти радянських збройних формувань, Служба безпеки ОУН (б) лишалася єдиною структурою, котра здійснювала збройний захист представників ОУН, членів їхніх родин, та загалом українського населення проти карально-репресивних акцій радянської влади. Водночас інтенсивна агентурно-оперативна робота МДБ – МВС завдавала підпіллю відчутних втрат. Зокрема проникнення агентів у внутрішні структури ОУН (б) на постійній основі призводило до загибелі значної кількості людей, характеризувалося негативними та непродуманими кроками щодо мирного населення, викликало “шпіономанію”, тобто підозри у співробітництві з МДБ багатьох вцілілих представників українського підпілля без серйозних на те підстав. У результаті деструктивної діяльності радянської агентури підпілля ОУН (б) на Волині та Поліссі фактично охопив стан терору.

Цілком логічно, що потраплення Людмили Фої у слідчу розробку тодішньої СБ на ПЗУЗ, без прямої участі Миколи Козака, скоріше за все, закінчилося би трагічно для неї, адже її щирі зізнання та пропозиції могли бути сприйняті як агентурна легенда НКДБ, фактично як провокація. Втім цього не сталося, а навпаки, Микола Козак і Людмила Фоя розпочали одну з

⁵⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 74914-ФП. – Т. 6. (Пакет із речовими доказами без нумерації).

найвдаліших акцій СБ ОУН у протистоянні з радянськими спецслужбами.

Існують усі підстави стверджувати, що Людмила Фоя після переслухання в СБ одразу відновила свою діяльність у лавах підпілля ОУН (б) на ПЗУЗ, адже подальші події довкола неї, пов'язані з спецоперацією радянських репресивних органів, відбувалися під сталим контролем СБ ОУН (б). Так 19 липня 1945 р. Людмила Фоя повертається до Луцька, де тимчасово зупиняється у Анастасії Зисько – сестри Ніни Калуженко, а вже 20 липня того ж року Людмила виходить на зв'язок з НКДБ.

АГЕНТУРНІ ІГРИ ПРОТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ

Із матеріалів її звіту на адресу Проводу ОУН (б) на ПЗУЗ, датованого 19 серпня 1945 року – “Не маючи у Луцьку знайомих з НКДБ, я на вулиці зупинила майора у формі НКДБ, та сказала йому[,] що, за відповідним завданням, я знаходилася на території Волинської області, і тепер маю негайно виїхати до Києва. Мій пропуск був прострочений на два місяці. Цей майор порадив мені звернутися до дорожньо-транспортного відділу [надалі ДТО – авт.] НКДБ, що я і зробила”⁵⁶.

Після розмови Людмили Фої з офіцером ДТО НКДБ той мав зв'язок з Управлінням НКДБ в Києві і, внаслідок цих перемовин, Л. Фоя отримує дозвіл повернутися до Києва. Те, що вона не звернулася безпосередньо до Управління НКДБ у м. Луцьку було мотивовано небезпекою розконспірування, що лише посилювало довіру до неї з боку керівництва Управління НКДБ у м. Києві. З собою вона мала значну кількість націоналістичної літератури, яку мала передати “Тарану”, і котра, самозрозуміло, потрапила безпосередньо до рук співробітників НКДБ.

23 липня 1945 року “Апрельская” зустрічається в Києві на одній з явочних квартир НКДБ з низкою оперативних працівників радянських органів державної безпеки, котрим мала доповідати про результати перебування на Волині у складі загону УПА. Що характерно, до будинку Управління НКДБ УРСР у м. Києві, на вулиці Короленка (тепер вул. Володимирська) 33, її не викликали, адже допускалося, що, по-перше, у Києві може працювати СБ ОУН (б), по-друге, рідні або друзі Людмили можуть випадково побачити

⁵⁶ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 84.

її. Враховуючи факти контактів родини Л. Фої з українським національним підпіллям, це могло призвести до розконспірування та зриву всієї операції. Втім, співробітники НКДБ не врахували одного факту, а саме того, що “Апрельская” прибула до м. Києва зі завданням СБ ОУН, власне “Чупринки” – Миколи Козака, який поставив перед нею мету викликати на Волинь керівника легендарного проводу ОУН М. Захаржевського, щоб припинити його провокативну діяльність з виявлення та знищення націоналістично налаштованих мешканців Центральної та Східної України, та дізнатися якомога більше про стан поточної оперативної роботи НКДБ по боротьбі з українським національним підпіллям.

Вечорі того ж 23 липня 1945 року Л. Фоя, на квартирі однієї з співробітниць органів державної безпеки, має розмову з заступником народного комісара державної безпеки УРСР В. Дроздецьким (таке прізвище вказано у звітах Людмили Фої для СБ ОУН, очевидно мається на увазі заступник народного комісара державної безпеки УРСР В. Дроздов), що яскраво відображає наскільки велике значення у НКДБ УРСР надавали спецоперації, кінцевою метою якої було знищення Проводу ОУН (б) на ПЗУЗ. Дроздову “Апрельска” розповіла про те, яким чином вона потрапила до структур підпілля, повідомила, що Ніна Калуженко (агент НКДБ УРСР “Ірина” – представник легендарного проводу ОУН у м. Києві) пішла на зв’язок з Проводом ОУН⁵⁷. Це, по-перше, доводило нібито успішність операції, по-друге, пояснювало чому Н. Калуженко не повернулася до м. Києва разом з “Апрельською”. Така інформація очевидно здавалася правдоподібною, адже у тодішньому націоналістичному підпіллі була поширена практика залишати для роботи на місцях представників Східної України. Щодо Ніни Калуженко, то вона, насправді, була зліквідована СБ ОУН.

Також “Апрельская” повідомляє В. Дроздову про діяльність низки постатей Проводу ОУН (б) на ПЗУЗ, звичайно вигаданих, а саме “Запорожця”, “Березу”, “Галайду” та “Андрія”⁵⁸. Подає їхні дані, що, безумовно, заплутувало слідство і мало спричинитися до безперспективних розслідувань. На питання чому під час перебування у загоні УПА вона не виходила на зв’язок, відповід-

⁵⁷ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 90.

⁵⁸ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 91.

дю було те, що СБ ОУН постійно її контролювала. Це також звучало правдиво, адже про методику роботи СБ ОУН (б) радянські органи державної безпеки знали досить багато і сприймали СБ ОУН як серйозного та небезпечного супротивника. Та розмова велась не тільки про тактику роботи СБ. Значний науковий інтерес мають наступні відомості, надані Л. Фоею про культурно-освітній рівень вояків УПА – “Освіту мають переважно нижчу або неповну середню, але тягнуться до науки. У вільний час читають колективно або окремо книжки та газети, як свої, так і радянські. Найбільше висміюють та критикують Остапа Вишню. Командир, з яким я розмовляла, людина з вищою освітою, всебічно розвинутий. Розбирається як у питаннях радянської дійсності, так і в науково-літературних не гірше будь-якого вченого або публіциста”⁵⁹. Вкрай характерним є наступний діалог “Апрельської” та заступника наркома державної безпеки УРСР – “Дроздецький запитав мене, чи правда що вони (вояки УПА) не п’ють горілки? Я відповіла йому що за все моє майже трьохмісячне перебування (у лавах УПА) я не бачила жодного не те щоби п’яного, а хоча б трошки під “мухою”. Всі вони (Дроздецький та оперативники НКДБ) здивувалися цьому”⁶⁰.

Варто відзначити, що звіт (фактично допит) Людмили Фої перед заступником наркома державної безпеки В. Дроздовим та іншими співробітниками НКДБ являв собою цікаву оперативну гру між професійними співробітниками державної безпеки, котрі за вказівками тоталітарної радянської влади знищували українське патріотичне підпілля, та колишньої київської студентки, яка не мала жодної спеціальної підготовки, та водночас надавала інформацію, у винятково важких психологічних умовах, виважено, дозовано, і лише таку, котра була достовірно відома органам НКДБ. В оперативному відношенні у липні – серпні 1945 року Людмила Фоя здобула яскраву перемогу над Управлінням 2-Н, тоді вже офіційно МДБ УРСР. Так само це був успіх і СБ ОУН у боротьбі з радянськими каральними органами.

Дані, котрі надавала “Апрельська”, хоча і не становили оперативної цінності для МДБ УРСР навіть влітку 1945 року, водночас були цікаві у контексті того, що собою являли загони УПА на Волині у першій половині 1945 року.

⁵⁹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т.4. – Арк. 94.

⁶⁰ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 91.

“Всі були у військовій формі. Одяг мали з усіх армій світу – німецький, радянськ[и]й, польськ[и]й і т. д. Щодо морального стану, то я не можу казати відносно усіх вояків, тому що я не намагалася багато розмовляти з ними, задля уникнення різноманітних підозр, та в цілому настрої бадьорий. Вірять у незалежність України. У важкі хвилини бою, якщо він закінчується для них поразкою, живими не здаються. Короткою називають зброю, призначену для себе. Вік? Переважно до 30 років, старшим є командир, з яким я розмовляла. Щодо міжнародного становища, то ознайомлені з ним добре, зокрема передбачають війну з Японією [*Війна СРСР проти Японської імперії розпочалася 9 серпня 1945 року – авт.*].”⁶¹.

Також Л. Фоя не оминула можливості висловити критичні міркування повстанців щодо реалій радянської економіки – “Із дня на день чекають загострення конфлікту між союзниками, котрі зовсім не бажають весь час годувати СРСР власними консервами. Це обізлило В. Дроздецького [*В. Дроздов – заступник наркома державної безпеки УРСР – авт.*], котрий сказав – а що вони (повстанці) думають, тільки їм можна їсти масло, а нам набивати шлунок однією пісною картоплею?” На нашу думку, треба було мати неабияку сміливість, щоб висловлювати вищезазначені міркування в обличчя одному з керівників радянської каральної системи в Україні. Тим більше людині, котра мала досвід перебування під слідством і НКВС, і НКДБ УРСР.

У серпні 1945 року керівники НКДБ надають санкцію на виїзд “Апрельської” разом з “Тараном” на Волинь. Прийняття такого рішення було наслідком складної оперативної, і, насамперед, психологічної гри Людмили Фої з радянськими спецслужбами.

Так, зокрема, її свідчення викликали все більшу недовіру співробітників радянської державної безпеки. Із протоколу її допиту СБ ОУН (б): “Свою поїздку (попередній виїзд на Волинь до проводу ОУН (б) на Північно-Західних Українських Землях) я описала на 20 аркушах. Співробітники НКДБ були незадоволені, що я так мало написала. Я це пояснювала тим, що мені доводилося писати дома, ховаючись, щоби це не помітили”⁶². Очевидними були спроби різноманітних психологічних перевірок Л. Фої.

⁶¹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 92-93.

⁶² ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 97.

Наприклад, у тих ж самих протоколах її допитів СБ ОУН (б) зазначається, що оперативники НКДБ пропонували їй залишитися у Києві, з тим, щоби до Проводу ОУН (б) на ПЗУЗ виїхав лише “Таран”. Було зрозумілим, що якби “Таран” приїхав сам, без Л. Фої, це могло викликати об’єктивні підозри повстанців, а самого “Тарана” підвести під удар СБ ОУН. Так вчиняти було недоцільно, водночас, якби Л. Фоя погодилася не їхати на Волинь, це, в свою чергу, виявило би її роботу на користь українських повстанців. Разом з тим реалізовувався ще один сценарій тиску на неї. Із особистих записів Людмили Фої: “Мене попереджали, щоби я, ні в якому разі, не розповідала про своє співробітництво з ними, тому що вони [НКДБ] планують “поговорити” з моєю сестрою, котра нещодавно повернулася з німецького концентраційного табору “Освенцім”, де остання знаходилася, і це було відомо НКДБ, за приналежність до ОУН”⁶³.

Вочевидь, представникам радянських органів державної безпеки тоді здавалося логічним, що якщо людина була ув’язнена в нацистських таборах за участь в українському націоналістичному підпіллі, то за те ж саме має продовжувати відбувати покарання в таборах радянських. Але ні розігрування “родинної карти”, ані спроби викликати помилкові заяви від “Апрельської” успіху не мали. Відповіді на кшталт “Іхати знову на захід [*Західну Україну – авт.*] не маю жодного бажання, це ви чудово маєте зрозуміти, якщо самі цінуєте життя, але їхати мені необхідно, так як на заході без мене “Тарана” не приймуть”⁶⁴. Така лінія поведінки ввела в оману досвідчених радянських оперативників.

Із точки зору тодішніх історичних реалій цікавим є той факт, що навіть оформляючи квитки на потяг Київ – Луцьк за допомогою НКДБ, Людмилі Фої це вдалося лише з третьої спроби! Доволі промовистий факт про стан залізничного сполучення в Україні на той час.

Проте, справді страшним у цій ситуації було те, що в разі виконання завдання ОУН (б), а арешт “Тарана” СБ ОУН мав відбутися, так само, як відбувся попередній арешт “Ірини”, органи НКДБ нарешті виявили би справжні наміри Людмили Фої, і тому доля всіх її рідних лишалася під великим питанням. Безумовно, розуміла вказані обставини і “Апрельская”. Втім її відданість

⁶³ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 98.

⁶⁴ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 97.

боротьбі за вільну Україну переважила навіть це. Свою роль, очевидно, відіграли і тортури в радянській в'язниці, де вона перебувала з 22 січня до 4 квітня 1944 року, і загибель багатьох друзів, зрештою – життєвий досвід. Унікальним в її долі було і те, що вона особисто знала як тодішнє керівництво НКДБ, в особі заступника керівника НКДБ УРСР В. Дроздова, так і СБ ОУН, в особі “Смока” – Миколи Козака, і, очевидно, робила власні висновки про справжні цілі і практику вказаних структур. Промовистим є той факт, що Людмила Фоя походила з родини, яка не була безпосередньо репресованою радянською владою у 1930-ті роки. Більше того, вона отримала пропозицію, після встановлення зв'язку з Головним проводом ОУН (б), (знищення якого і було основною метою операції), продовжити навчання у будь-якому вищому навчальному закладі СРСР, включно з навчальними закладами органів державної безпеки. Та замість забезпеченого життя обрано було неминучу смерть. 5 серпня 1945 р. “Апрельская” і “Таран” виїжджають до Луцька, і через кілька днів виходять на зв'язок з підпіллям ОУН (б) на ПЗУЗ.

19 серпня 1945 р. звіт про її поїздку до м. Києва було подано Л. Фоєю Миколі Козаку – “Смоку”, після чого Михайло Захаржевський – “Таран”, засновник легендарного проводу ОУН у Києві, заарештовується СБ ОУН.

Та навіть після арешту “Тарана” СБ ОУН вирішує продовжити операцію та просить Людмилу Фою виїхати до Києва з підробним ґрипсом (зашифрованою запискою), написаною від імені “Думенка” (нібито це було нове псевдо Михайла Захаржевського), і запросити до переговорів про створення вигаданого “Тимчасового українського уряду” членів легендарного проводу ОУН у Києві. У цих переговорах мали брати участь основні керівники підпілля ОУН (б), що, безумовно, мало зацікавити керівництво МДБ УРСР оперативною перспективою виявлення та знищення провідників українського національного підпілля. Насправді Службою безпеки ОУН (б) ставилася ціль виманити інших учасників провокативної структури до лав підпілля для подальшої передачі їх слідчим СБ. Особисто Фоя серйозно ризикувала, адже її повернення без “Тарана” виглядало дуже підозрілим. Однак вона погодилася ризикнути.

8 вересня 1945 року Людмила Фоя виїжджає до Києва, а наступного дня зустрічається з керівниками МДБ УРСР. На пропозицію виїхати до Волинської області і перейти до підпілля

ще кільком представникам легендованого проводу, агентам МДБ, заступник наркома державної безпеки В. Дроздов запитав: “Чи не може так статися що “Таран” та Мінковська не повернуться більше до Києва?” Відповіддю Л. Фої було наступне: “Затримувати “Тарана” та Мінковську на довгий час у лісі бандерівцям не має сенсу. Тут, серед мас, серед своїх організаційних зв’язків вони можуть зробити набагато більше ніж у лісі”⁶⁵. Із цими аргументами керівництво МДБ УРСР погодилося. Санкція МДБ УРСР на від’їзд Катерини Мінковської була надана. Станом на середину вересня 1945 р. Людмилі Фої ще повністю довіряли в МДБ, що підтверджується витягом з її звіту перед СБ ОУН від 26 вересня 1945 року: “У зв’язку з моїм від’їздом було вирішено [співробітниками МДБ УРСР] зорганізувати вечір. Не дивлячись на те, що співали виключно українські пісні, вечір був нецікавим. Мало було щирості, а про відвертість нічого було і згадувати. Загалом, за час мого перебування у Києві мені кожен вечір намагалися надавати кращі квитки у театри та оперу, однак я не могла цим [с]користатися, адже захворіла на застуду. Це в якійсь мірі рятувало мене від постійних розмов з співробітниками [МДБ]”⁶⁶. Навіть настільки прихильне ставлення до неї не змінило, та й не могло вже змінити рішення Людмили про розрив з МДБ та остаточний перехід до лав підпілля. 18 вересня 1945 року Фоя назавжди залишає Київ. 22 вересня того ж року до Луцька виїжджає Катерина Мінковська (на той момент користувалася документами на ім’я Ксенії Кузьміної) як представниця Київського осередку підпілля ОУН, скерована на перемовини про створення “Тимчасового українського уряду” у підпіллі. 23 вересня вони разом з Л. Фоєю переходять на територію лісового масиву на північ від Луцьку, де, зрозуміло, К. Мінковська (агент МДБ УРСР, станом на 1945 рік помічниця “Тарана” – М. Захаржевського, яка ще від 1927 р. працювала на користь Державного Політичного Управління (ГПУ) СРСР під псевдонімом “Євгенія”). Вона була фаховим агентом, про що свідчить те, що у 1944 р. Мінковська була нагороджена орденом “Червоної зірки” за успішну “розробку” націоналістичного підпілля. Зокрема, за результатами реалізації агентурної справи “Карпати”, учасницею якої була “Євгенія”, заарештували 75 членів ОУН. Влітку 1945 року брала участь у

⁶⁵ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 168.

⁶⁶ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 174.

створенні легендованих структур ОУН у Конотопському районі Сумської області) була затримана СБ і після допиту страчена.

Безумовно, для СБ ОУН (б) це був значний успіх. В умовах жорсткого наступу радянської влади, постійних людських втрат, непростого психологічного становища самих українських підпільників, які боролися в оточенні каральних загонів НКВС та НКДБ, величезної кількості провокаторів та агентів вказаних структур, виявлення та знищення керівників фіктивної націоналістичної організації, інспірованої НКДБ (яка залучала справді патріотично налаштовану молодь та, використавши її, підводила під оперативний удар радянських органів державної безпеки) було подією, котра повертала впевненість у перемозі. Окрім того, ця акція доводила високий професійний рівень СБ ОУН, котра, як виявилось, могла успішно “перегравати” керівництво радянських органів державної безпеки. Маловідомим, але досить цікавим, є той факт, що радянський підручник для співробітників органів державної безпеки “Розвідка і контррозвідка” ще на початку Другої світової війни потрапив до рук представників ОУН (б); згодом був перекладений українською мовою та використовувався пізніше для підготовки оперативно-слідчих кадрів СБ ОУН.

Микола Козак за вдале проведення цієї операції був нагороджений Золотим Хрестом Бойової Заслуги. Припинення зв’язку “Апрельської” за домовленими каналами, зникнення “Ірини”, “Тарана” та “Євгенії” наводило представників радянської державної безпеки на думку, що або вони були знищені СБ ОУН, або потрапили в умови повної ізоляції. Щодо оцінки дій Людмили Фої, то представники радянських спецорганів звичайно не могли визнати, що все, що відбулося, було прямим наслідком репресивної політики радянської влади в Україні та особистих ідейних переконань Л. Фої, які випливали, серед іншого, і з її життєвого досвіду. Як колись, так і тепер, подвійна агентурна діяльність Людмили Фої представляється як подія, викликана суто особистими моментами. Так Г. Санніков у своїх спогадах зазначає наступне: “Окружний провідник Смок (Микола Козак), будучи виключно сильною особистістю, зумів настільки психологічно та ідеологічно вплинути на “Апрельскую”, що вона ... зрадила органи державної безпеки”⁶⁷.

⁶⁷ Веденеев Д., Биструхін Г. Повстанська розвідка діє точно і відважно... – С. 314.

Лише в квітні 1946 року органи МДБ довідуються, що насправді Людмила Фоя повернулася до активної роботи в українському націоналістичному підпіллі, а низка агентів НКДБ зліквідована СБ ОУН.

3 квітня 1946 р. внаслідок численних допитів заарештованого МДБ члена Проводу ОУН на ПЗУЗ Федора Васильовича Воробця, псевдо “Верещака”, спецорганам стає відомо, що “Таран” знищений СБ та похований у Котовському лісі Теремнівського району Волинської області⁶⁸.

Щодо Людмили Фої, то вона, за свідченнями Ф. Воробця, була озброєна револьвером особисто “Чупринкою” (одне з псевд Миколи Козака), і мала повну довіру проводу ОУН (б) на ПЗУЗ, якому безпосередньо і підпорядковувалася.

Переховувалася вона у с. Романові Теремнівського району Волинської області. Від грудня 1945 р., після того, як ледве не була заарештована МВС, відчайдушно втікши з оточеного оперативниками будинку разом з його господаркою, мешкала у низці сіл Ківерцівського району Волинської області.

6 серпня 1946 р. Людмила Адамівна Фоя оголошується у всесоюзний розшук МДБ та МВС. Розшук її взяв під особистий контроль міністр державної безпеки УРСР генерал-лейтенант Савченко. Та агентурно-оперативні заходи навколо усіх її рідних та близьких людей, у поєднанні з постійним орієнтуванням управлінь МДБ у західних областях України, не давали очікуваних результатів. Враховуючи, що Людмила Фоя можливо підтримувала зв'язки з батьком, останній був інформований співробітниками МДБ УРСР про те, що нібито його доньку не збираються заарештовувати, а в разі її повернення до Києва вона може продовжити співробітництво з МДБ УРСР⁶⁹. Втім і ця оперативна комбінація очікуваних результатів не принесла.

Про це, наскільки ретельними були оперативно-розшукові заходи, свідчить, наприклад, той факт, що виявивши, серед вилучених при обшуці будинку її родини речей, блокнот з кількома особистими записами Л. Фої, оперативними працівниками МДБ УРСР проводилися різноманітні перевірки всіх вказаних у ньому осіб та адрес. Серед нотаток, на думку слідчих, уваги вартував такий запис – “*Казахстанская ССР. Южно-Казахстанская область.*

⁶⁸ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 1. – Арк. 212.

⁶⁹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 2. – Арк. 113.

г. Туркестан. Хабибулаев Хикмет или Поттаева Асилапатча”⁷⁰. Після виявлення цього запису у 2-й відділ управління МДБ Південно-Казахстанської області Казахської РСР направляється лист з МДБ УРСР з проханням терміново виявити вказаних осіб та провести їх агентурно-оперативну розробку. Передбачалося, що у вказаних осіб могла переховуватися Л. Фоя. Однак перевірка управління МДБ Південно-Казахстанської області Казахської РСР Х. Хабибулаєва та А. Поттаєву не виявила, встановивши що у м. Туркестані вони не мешкали. Із наведеного факту можна зробити наступні висновки – або ці записи були дезінформацією, або прізвища вказаних осіб свідомо нотувалися з неточностями, що є характерним для записів Людмили Фої. Звичка не точно записувати прізвища дозволяла автору орієнтуватися у записах, одночасно, у випадку потраплення таких спотворених даних до МДБ, вказані постаті уникали арешту. Єдиним, вкрай приблизним, співпадінням з вказаними даними була постать начальника штабу 233-ї окремої стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС Хабібуніна, який брав участь у придушенні українського визвольного руху в 1945 р. на території Рівненської області⁷¹. Втім, найвірогідніше, це жодним чином не пов’язані між собою особи.

Разом з тим, необхідність затримання Людмили Фої була настільки принциповою для МДБ, що фактично рятувала її рідних від арешту і ув’язнення, адже якщо вони лишалися на свободі, то залишалася і ймовірність контакту Людмили з ними. Проте, окремі результати розшуку МДБ були досягнуті. Зокрема, встановлено факт тимчасового перебування Людмили Фої у м. Луцьку в помешканні рідних Ніни Калуженко: батька Павла Шевчука, матері Ірини та сестер Галини і Тетяни. Але один раз з’явившись, більше Л. Фоя там не навідувалася. Виявлені були також контакти родини Фої з професором Львівської консерваторії Романом Прокоповичом, з донькою котрого у нацистському концтаборі “Освенцім” перебувала Галина Фоя, але помешкання Р. Прокоповича у м. Львові Людмили також не відвідувала.

Варто відзначити, що підпілля ОУН (б) на Волині знаходилося у другій половині 1940-х рр. у важкому становищі. Постійний

⁷⁰ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 11946. – Т. 1. Блокнот у пакеті із вилученими документами.

⁷¹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8467. – Т. 2. – Арк. 136.

репресивний тиск з боку радянської влади призводив до важкого внутрішньо-організаційного становища. Так керівник Проводу ОУН (б) на ПЗУЗ Микола Козак (“Смок”, “Чупринка”, “Лука”) був змушений вдаватися до жорстких заходів, особливо у сфері роботи СБ ОУН, яка мала виявляти і знищувати радянську агентуру, а з нею і представників місцевого населення, які йшли на співпрацю з НКДБ–МДБ. Разом з тим низка підпільників вказаного проводу не підтримала дії М. Козака та створила опозиційний Провід під керівництвом Степана Янішевського (псевдо “Далекий”). Фактично, ці два проводи ОУН (б) знаходилися на межі відкритого протистояння, що звісно полегшувало роботу радянським репресивним органам. В цих складних умовах розпочинала свій шлях у підпіллі ОУН (б) на Волині Людмила Фоя. Однак, як свідчать документи, наприклад, ґрипс підпільника “Данила”, завдяки своїм організаційним та особистим якостям вона швидко посіла одне з провідних місць у Проводі – “А в останній час бачу я цю дівчину разом з Лукою [М. Козаком] як його помічницю, і вона присутня навіть тоді, коли Лука збирає організаційний актив на нараду”⁷².

Однак аналіз документів Проводу ОУН (б) на ПЗУЗ, як також і радянських джерел, свідчить, що Людмила Фоя лише з 1947 року виступає як одна з провідних постатей вказаного Проводу на Волині. Виникає питання про місце її перебування у 1946 році. Як вказувалося вище, покази Ф. Воробця свідчать про те, що 1946 рік вона провела у Ківерцівському районі Волинської області. Однак існують і протилежні дані. Зі звіту МДБ по розшуку “Апрельської”: “Під час проведення агентурно-оперативних заходів з розшуку та затримання агента-зрадника “Апрельської”, яка знаходиться на нелегальному становищі, від агента “Коваленко” отримано інформацію про те, що “Апрельська” переховується у своїй родички, яка мешкає у Шиловському районі, Рязанська область, РРФСР. Як встановлено[,] родичкою [тіткою] “Апрельської” є Валуженич Валентина Михайлівна, 1909 р. народження, яка народилася у с. Топори Ружинського району Житомирської області, українка, безпартійна, мешкає у с. Первомайськ Шиловського району Рязанської області”⁷³.

⁷² ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 2. – Арк. 255.

⁷³ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 2. – Арк. 238.

Після отримання цієї інформації до вказаного вище населеного пункту направляється оперативна група МДБ УРСР. В результаті її роботи було встановлено, що Людмила Фоя мешкала у будинку Валентини Валуженич та її чоловіка Болеслава Германа. Мовою джерел – “Під час бесіди з одним з мешканців селища Первомайське встановлено, що він бачив у будинку Болеслава Германа окрім двох його доньок ще одну дівчину, котру родина Б. Германа називала своєю племінницею [Л. Фоя справді була племінницею В. Валуженич – авт.]. Визначено характерні риси цієї дівчини – середній зріст, колір волосся близький до рудого, розмовляє з українським акцентом. [Вказані дані співпадають з прикметами Л. Фої – авт.]. У будинку її називали Люда або Лідія. У грудні 1946 року вона виїхала з селища”⁷⁴.

Виходячи з наведеного, стає очевидним перебування Людмили Фої на території Рязанської області тодішньої РРФСР у другій половині 1946 року. Встановити мету її перебування в умовах загальносоюзного розшуку на території вкрай віддаленій від теренів, де діяла УПА, та України загалом, досить складно. Можливо на це були особисті мотиви, хоча не можна виключати спроби створити підпільну структуру серед місцевих українців. Однак, жодних документальних підтверджень тези про зв’язок перебування Людмили Фої у Рязанській області з завданнями, які перед нею ставив Провід ОУН (б) на ПЗУЗ, не виявлено. Та сам той факт, що Людмила Фоя, перебуваючи у розшуку МДБ та МВС СРСР, пересувалася теренами Радянського Союзу на значні відстані, є вражаючим. Тому набутому нею вмінню маскуватися та оминати різноманітні пастки органів державної безпеки СРСР, у виключно складних матеріальних та психологічних умовах, слід віддати належне.

ПИСЬМЕННИЦЯ ПІДПІЛЛЯ

Втім, незважаючи на радянські репресії, підпілля ОУН (б) на Волині змогло не тільки уникнути повного розгрому та знищення, а навіть активізувало свою діяльність, особливо у сфері пропаганди. І в цей час розкривається ще одна здібність Людмили Фої – талант письменниці. В умовах, коли українському визвольному рухові було потрібно поновлювати втрачені сили та

⁷⁴ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 2. – Арк. 250.

привертати нових учасників, ця здібність була надзвичайно актуальною. Певний інтерес являє інформація про Л. Фою, яку надає Г. Санніков, колишній співробітник КДБ СРСР, у своїй книзі “Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине”: “Красива чорноока дівчина. Завжди посміхалася хлопцям, коли проходила по їхньому лісовому табору. Очі так і затягують. Погляд, хоч і важкий, а так і хочеться потонути у ньому. Брови вигнуті дугою – ніби чомусь дивується. Все в ній було прекрасне”⁷⁵. Г. Санніков брав особисту участь у багатьох акціях МДБ УРСР проти повстанців і, очевидно, його спогади дозволяють більше дізнатися про маловідомі сторінки історії українського визвольного руху в інтерпретації радянського спецслужбіста.

Дівчина зі Східної України, колишня бранка внутрішньої в’язниці НКДБ, яка писала твори про злочини радянської влади на теренах України, вона стала одним з символів українського визвольного руху. У 1948 – 1949 рр. побачили світ, видані у підпільних друкарнях, оповідання “Шкільні товариші”, “Вірка”, “Остання світина”, фактично автобіографічне “Над Дніпром”, “Повстанча торба”, “Його спадкоємці”, присвячене пам’яті Миколи Козака. Пізніше був підготовлений “Репортаж про поїздку у Східну Україну” та інші праці. Варто відмітити, що зазначені літературні прозові твори досі ніде, окрім підпільних друкарень ОУН (б) на Волині у 1948 – 1950 рр., не публікувалися!

Та, поза сумнівом, окреме місце у літературній творчості Людмили Фої займає “Молодь східних українських земель у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу”. У цій, невеликій за обсягом брошурі, міститься докладна розповідь про багатьох молодих киян, які брали участь у діяльності ОУН, яких особисто знала і з якими працювала Людмила Фоя. Також розповідається про їхню загибель у застінках німецького гестапо та радянського НКДБ. Як бачимо у творчості Людмили Фої, разом з іншим, присутні і спогади про пережите, розповіді про людей, життя яких пройшло перед її очима, фактично – це мемуаристика.

Непростий життєвий шлях, величезний досвід підпільної боротьби, незважаючи на молодий вік, сформували цю талановиту українську письменницю. У своїх творах вона намагалася показати характерні риси українських підпільників, важкі, по суті

⁷⁵ Санніков Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М., 2002. – С. 313.

нелюдські умови їхнього життя та боротьби. Ці оповідання цікаві і тим, що руйнують сформований радянською пропагандою образ підпільників бандерівської ОУН як безжальних та підступних вбивць, виявляючи відчайдушну боротьбу за незалежність та свободу від тоталітарного радянського режиму простих людей. Як мешканців Галичини, Волині, так і вихідців зі сходу України.

Втім, не всі учасники тодішнього підпілля ОУН (б) на ПЗУЗ розуміли важливість її роботи для Проводу, і ті випробовування, які їй довелося пройти у боротьбі за Українську Державу. Із листа “Данила” до “Луки” (Миколи Козака), датованого 29 липня 1947 року: “Певен, що ви не забули, як ви казали “Уласу”[,] щоб він взяв до рук “Бурлаку” за те, що останній образив Люду, казали[,] що Люду потрібно поважати як найбільш цінну квітку, бо на Сході не маємо людей. На моє переконання давати наказ Організації поважати агента, направленого до нас безпосередньо з наркомату внутрішніх справ, як саму цінну квітку, ще більш небезпечно, ніж прямо дозволити [підпільникам] підписувати анкети співробітництва з НКВС”⁷⁶.

Та незважаючи на окремі конфліктні ситуації, робота Людмили Фої у підпіллі протягом 1947 – 1949 рр. була успішною. Вона працювала літературним редактором підпільного журналу ОУН (б) “Молодий революціонер”. Станом на 1948 р. у підпіллі ОУН (б) на ПЗУЗ діяло вісім друкарень. Зокрема друкарні ім. Д. Клячківського – “Клима Савура”, ім. Я. Бусела – “Київського”, ім. П. Сак – “Могили” (керівника Л. Фої з діяльності у підпіллі ОУН (б) у м. Києві у 1942 році), ім. В. Робітницького та інші. Там виходили і праці Л. А. Фої, щоправда, видавалися вони під псевдонімом “Максим Перелесник”. Всього з 1948 по 1952 роки підпільними друкарнями на Волині було видано 346 520 примірників листівок, брошур та іншої підпільної літератури⁷⁷.

Однак ситуація з розшуком Людмили Фої ставала для керівництва МДБ УРСР вкрай неблагоприємною. Три роки активних агентурних та оперативно-розшукових заходів, з залученням значних ресурсів та численної кількості співробітників, не дали очікуваного результату. До того ж, слідству вдалося

⁷⁶ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 2. – Арк. 255-256.

⁷⁷ Іщук О. Діяльність проводу ОУН (б) на Північно-Західних Українських землях. – К., 2009. – С. 7.

встановити, що весною 1948 року, через підставні адреси, зокрема, від мешканки Снкевичівського району Волинської області Євгенії Козак до сусідки будинку родини Фої, Неоніли Демченко, Людмила Фоя написала листа своїм батькам, які на той час мешкали у селищі Буча Київської області. Щодо самих листів, то вони, на жаль, не збереглися, але уривок вірша радянського письменника Максима Горького, перероблений Людмилою Фоєю, з цього листа зберігся у її розшуковій справі. Це один з небагатьох її записів російською мовою.

*Маленькие скучные людишки
ходят по земле моей Отчизны
ходят и уныло ищут места
где бы можно спрятаться от жизни.
Все хотят дешёвенького счастья
сытости удобства тишины –
ходят и уныло ищут места
маленькие трусы и лгуны.
Маленькие краденые мысли
модные красивые словечки
ползают тихонько с края жизни
тусклые как тени человечки.*⁷⁸

І знову численні заходи щодо встановлення каналів зв'язку Л. Фої з родиною не отримали успіху. Перебування Людмили на свободі, беручи до уваги наведену вище її літературну творчість, та і всю її біографію, було відвертим викликом для радянських репресивно-каральних структур.

Враховуючи той факт, що листи Людмили Фої надходили зі зворотньою адресою с. Ново-Коршів, Сенкевичівський район, Волинська область, на ім'я мешканки цього села Євгенії Козак, спецорганам було зрозуміло, що батько Людмили – Адам Фоя спробує зустрітися з донькою, або принаймні отримати відомості про її життя, поїхавши за цією адресою. В результаті була спланована та реалізована наступна чекістська провокація: Адаму Фої надається приховане сприяння в отриманні відпустки на роботі, проводиться скрите спостереження за його пересуваннями, та, зрештою, у вказаному населеному пункті він

⁷⁸ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 3. – Арк. 170.

підводиться під напад агентурно-бойової групи МДБ УРСР, яка мала діяти під виглядом боївки СБ ОУН. Мовою архівних матеріалів це виглядає так: “На місці зустрічі [с. Ново-Коршів – ред.] Фоя буде взятий агентурно-бойовою групою та направлений в спеціально облаштований бункер, за 5 кілометрів від станції Несвіч”⁷⁹.

Влаштувавши у спеціально підготовленому підземному бункері, який був оформлений як підпільна криївка, допит Адама Фої, ці псевдоесбісти ОУН мали звинуватити його у тому, що він агент МДБ УРСР, а через дії його доньки Людмили нібито загинув провідник ОУН (б) на ПЗУЗ Микола Козак (хоча останній тоді був живий і перебував на свободі). В результаті, за сценарієм спецслужб, поставлений у ситуацію коли, йому доведеться виправдовуватися перед СБ ОУН, під страхом страти, Адам Фоя мав би щиро розповісти про справжню роль у підпіллі ОУН (б) його доньки та про її місцезнаходження, якщо це йому відомо, або про можливість зв’язку з нею.

Проте і ця добре спланована чекістська провокація не принесла бажаних результатів. Адам Якович Фоя, звичайно, повірив, що його заарештувала СБ ОУН, визнав своє фактичне сприяння діяльності ОУН (б) у м. Києві у 1941 – 1944 рр., хоча він і не був членом ОУН офіційно, однак про можливості зв’язку з донькою, чи її оточенням, не розповів. Методика проведення радянськими спецорганами аналогічних провокацій була досить типовою для реалій другої половини 1940-х років в Україні. Родичі та близькі учасників українського визвольного руху, навіть якщо вони не брали активної участі в опозиційній діяльності, всеодно були приречені або на ув’язнення (у 1950 р. Адам Фоя був засуджений до 10 років таборів), або на різноманітні провокації та знущання, яскравою ілюстрацією яких є “допит” та “перевірки” Адама Фої агентурно-бойовою групою МДБ під виглядом СБ ОУН. Втім ці трагічні події мали значний вплив на свідомість А. Я. Фої, що стає очевидним зі змісту матеріалів розшукової справи.

Доволі показовими є зафіксовані в протоколах МДБ розмови Адама Яковича Фої з сусідами у селищі Буча Київської області про тодішню радянську дійсність: “Заведу розмову про те, що виселили з Криму та Кавказу чеченців, інгушів, татар, а ці люди просто хотіли жити по-своєму, дивися, хтось і висловится:

⁷⁹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 3. – Арк. 180.

а хіба Україну не виселяють, дивіться скільки вагонів проходить через Бучу... Ось і відкриваються очі у людей”⁸⁰.

Повертаючись до подій життя Людмили Фої варто сказати, що вона до початку 1949 року постійно знаходилася поруч з керівником проводу ОУН (б) на Волині Миколою Козаком – “Смоком”, і в основному займалася літературною діяльністю, одночасно підвищуючи свій освітній рівень, зокрема збереглися спільні конспекти Людмили Фої та Миколи Козака з історії України, географії та інших наук⁸¹.

Також є підстави стверджувати, що, одночасно з літературною діяльністю, Людмила Фоя лікувала поранених повстанців. В архівних документах знаходимо пряме підтвердження цього: “Доглядала його рану [пораненого у 1949 р. підпільника “Назара”, тоді референта зв’язку проводу ОУН (б) на ПЗУЗ – ред.] Оксана, колишня секретарка славної пам’яті провідника “Вівчара” [Миколи Козака – ред.], яка була також і доброю санітаркою. За німецької окупації навчалася у Київському медінституті, потім набрала практики лікуючи повстанців”⁸².

Однак в умовах тоталітарної дійсності безхмарне існування в підпіллі довго не могло бути. У ніч з 7 на 8 лютого 1949 року в результаті чекістсько-військової операції МДБ – МВС у селі Пітушків Острозького району Рівненської області загинув, разом з чотирма своїми помічниками, Микола Козак. Людмила Фоя тоді врятувалася випадково, адже на момент операції у вказаному населеному пункті її не було, хоча, як свідчать внутрішні документи Проводу ОУН (б) на ПЗУЗ, Людмила Фоя постійно перебувала разом з Миколою Козаком. Загибель останнього завдала важкого удару Організації, адже на початку 1949 року Волинські землі, окрім Галичини, лишалися єдиним осередком організованого збройного антирадянського опору на теренах України. Місцеві структури СБ ОУН, очолювані М. Козаком, були серйозним супротивником радянських карально-репресивних органів, доводячи, своєю успішною боротьбою протягом п’яти років,

⁸⁰ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 126.

⁸¹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. Пакет із листами Людмили Фої. Без внутрішньої нумерації.

⁸² Літопис УПА. – Торонто – Львів, 1995. – Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг. (Спогади). – С. 309.

можливість організованого та ефективного спротиву навіть в умовах сталінської дійсності.

Щодо Людмили Фої, та загибель близької людини очевидно була для неї важкою втратою. Простежити її подальшу долю можливо через звітну документацію та листування оунівського підпілля на Волині, котре потрапило до рук співробітників МДБ УРСР та збереглося у кримінальних справах, які стосувалися учасників визвольного руху. Зокрема у липні 1949 р. в районі селищ Носовичі, Лечани та Метельне, фактично на перетині кордонів тодішніх Олицького району Волинської області та Острозького району Рівненської області були зафіксовані переміщення боївки ОУН. Для розшуку та ліквідації підпільників була сформована розшукова група на чолі з оперативним співробітником МДБ лейтенантом Матера. У ніч з 15 на 16 липня 1949 року на переправі через річку Путилівку, у лісовому масиві, відбулася збройна сутичка військової групи, яка знаходилася під керівництвом оперативників МДБ, та повстанців, однак останнім вдалося врятуватися. На місці бою був знайдений закривавлений мішок з документами, які належали “Смоку”. Переважно це були матеріали розслідування СБ ОУН та різноманітне листування. Зокрема грипис члена Крайового Проводу ОУН “Слюсара” містить наступні відомості про Людмилу Фою: “В цю людину я вірив і вірю... І тому вважаю, що коли провідник [М. Козак – ред.] загинув, то цю особу слід взяти під опіку, а в першу чергу напишіть для неї кілька слів, бо її становище мені зрозуміло, адже тільки провідник та я в неї вірили, і навіть було так, що коли “партійна людина” [мається на увазі командуючий групи УПА–Північ та керівник крайового проводу ОУН “Москва” Іван Литвинчук – “Дубовий” – ред.] висловився про неї погано, вона не була тоді присутня, але дізналася про те, то було багато сліз. Так що її ні в якому разі не можна лишати разом з “партійною людиною”. Я цього теж не можу... Зроблю так, як напише 55555 [цифровий код Василя Галаси – “Орлана”, провідника ОУН (б) на ПЗУЗ у 1948 – 1952 рр. – ред.]”⁸³.

Також наявний лист Василя Галаси – “Орлана” до Людмили Фої, який очевидно був наслідком попереднього документа. “Подруго Оксано! [у 1948 – 1950 роках псевдонім Л. Фої в ОУН – ред.] ... Тепер продивився ваші записки та видання. Що ми

⁸³ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 7.

можемо знати, сидячи у криївках [підземних сховищах – ред.], про життя міської молоді. Найкраще це безпосередній досвід, аналіз та інше. Та все рівно потрібно долати труднощі і писати. В таких умовах особливо необхідним є критичний підхід до окремих видань, як серед людей котрі працюють у цьому секторі [видавнича діяльність – ред.], так і серед тих, хто за своїм інтелектуальним рівнем може це зробити у найкращій формі, а рівно і читачів, кожен помічає щось своє, нове. Ви пишете свої поради до окремих статей відносно форми та змісту. Кажіть як зробити краще, що необхідно зробити, які питання підіймати. Підходьте до всього під кутом необхідності головно Ваших земляків (маються на увазі мешканці Центральної та Східної України), і хоча жодне з наших видань не призначене спеціально для цього терену, та все рівно це не зменшує гостроти моменту. Якщо серед 100 читачів з цього терену прочитає тільки один, то і це важливо, це успіх, задля якого варто витратити сили. Тому для мене є дуже важливими Ваші поради і як письменника, і як читача”⁸⁴.

Як видно з документу, і після загибелі Миколи Козака, основними у діяльності Людмили Фої була літературна творчість і редагування підпільних видань ОУН (б). Разом з тим цікавими є особисті враження Василя Галаси від її творів: “Над Дніпром – найкраща робота автора. Найкраща і у відношенні змісту, і у відношенні форми побудови. Це більшою мірою зумовлено тим, що робота побудована на фактах. Автору не потрібно було вигадувати людей, обставини. Їхні психологічні фотографії. Читаючи цю розповідь помітно, що автор стоїть на “твердому ґрунті” і змальовує все як знавець і майстер. Розповідь читається цікаво, і вже знайшла популярність серед читачів”⁸⁵.

Очевидним, виходячи зі змісту наведених джерел, стає те, що Людмила Фоя з весни 1949 року перейшла у підпорядкування Василя Галаси. Підтверджує це і “Загальна характеристика діяльності українського визвольного підпілля на ПЗУЗ в роках 1948 – 1951” авторства В. Галаси – “Видавничу діяльність поставлено в міру наших сил. Не було людей, які могли б що небудь писати. Єдиним співавтором була славної пам’яті М. Перелесник (Л. Фоя)”⁸⁶.

⁸⁴ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 15-16.

⁸⁵ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 16.

⁸⁶ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 74914-ФП. – Т. 6. (Пакет із речовими доказами).

Варто зазначити, що у другій половині 1949 року вона одружується з Максимом Атом (псевдо “Софрон”), окружним провідником ОУН (б) на Волині у 1950 – 1951 рр. Доля його також була трагічною: “Ат – окружний керівник ОУН. Загинув 14 жовтня 1951 р. від розриву міни, що її запакувало МДБ в пошту у Цуманьському лісі Волинської області”⁸⁷. Ця спецоперація була проведена співробітниками 4-го відділу Управління 2-Н МДБ УРСР.

У 1948 – 1950 рр. Людмила Фоя також брала участь у підготовці та редагуванні низки журналів – окрім попередньо згаданого “Молодий революціонер”, це були “Діти українці”, “За волю нації”, “Інформатор”. Також з її участю видавалися агітаційні листівки “До білоруського народу”, “Литовці, латиші, естонці”, “Селяни-колгоспники” та інші.

Досить чітко окреслює роботу Людмили Фої у підпіллі ОУН (б) довідка МДБ УРСР від 9 вересня 1949 р. – “Із наявних агентурно-слідчих даних та оунівських документів встановлено, що Фоя з 1945 року під псевдонімами “Оксана” і “Мала” переходується на території Рівненської та Волинської областей, в оунівській роботі підпорядковувалася тільки “Смоку” (М. Козаку), а після його ліквідації – керівникам Проводу ОУН на ПЗУЗ[,] які залишилися. Із оунівських документів, добутих Управлінням МДБ Волинської області в липні цього року, видно, що Фоя проводить у підпіллі велику роботу, є одним з активних авторів антирадянських націоналістичних статей та брошур, під її керівництвом підпілля видає націоналістичний журнал “Молодий революціонер”⁸⁸.

Зиму 1949 – 1950 років Людмила Фоя знову провела у напруженій літературній роботі. Видання підпільних друкарень ОУН продовжували поширюватися в Україні, що спричиняло лютування і терор представників радянської репресивної системи. Також і той факт, що Л. Фоя надалі залишалася на свободі, незважаючи на значну кількість агентурно-оперативних та військових заходів НКДБ-МДБ, був викликом тоталітарній системі влади.

20 квітня 1950 р. МДБ УРСР заарештовує Адама Фою. Зі слів його дружини Марії Фої – “Весь час кричали [під час арешту –

⁸⁷ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 74914-ФП. – Т. 6. (Пакет із речовими доказами).

⁸⁸ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 29.

ред.], дуже суворо, де Люда?! Де Люда?! Вилучили книжки – “Історію України” Михайла Грушевського, твори Тараса Шевченка, у львівському виданні, та інші”⁸⁹.

Однак встановити справжні канали зв’язку Людмили Фої з родиною співробітникам МДБ за допомогою арешту батька не вдалося. Втім живую Людмилу Фої лишалося бути лічені місяці.

ОСТАННІЙ БІЙ

14 липня 1950 року було затверджено план агентурно-оперативних заходів Рівненського Управління МДБ УРСР з розшуку “Орлана” (Василя Галаси), в результаті реалізації якого була отримана агентурна інформація про перебування у Невірківському лісовому масиві Межиріцького району Рівненської області боївки СБ ОУН під керівництвом слідчого СБ окружного проводу ОУН “Богдана”. Внаслідок цього розпочалася чекістсько-військова операція МДБ УРСР, що проводилася силами резервного батальйону 446-го полку внутрішніх військ МВС, який знаходився під керівництвом оперативного співробітника МДБ УРСР майора Журавльова та командира батальйону капітана Панасенка.

Мовою джерел: “Під час операції 19 липня 1950 року одна з чекістсько-військових груп під керівництвом уповноваженого МДБ майора Друзенка та командира роти лейтенанта Кузьміна у гущавині Неверківського лісу зіткнулася з трьома “бандитами”, у тому числі однією жінкою. “Бандити”, побачивши військову групу, відкрили по ній сильний вогонь, котрим одразу було вбито рядового Бахтіярова та поранено в ногу рядового Сініцина. Вогнем чекістсько-військової групи у відповідь було вбито два “бандити”, у тому числі одна жінка, третьому вдалося втекти, пошуки позитивного результату не принесли. Серед вбитих була впізнаною – колишній агент МДБ УРСР “Апрельская”, Фоя Людмила, за оунівським псевдонімом “Оксана”, літературний псевдонім “М. Перелесник”⁹⁰.

У сумці загиблої були знайдені конспектовані матеріали з історії України, написані нею спільно з М. Козаком, дві брошури, кілька фотографій. Тіло другого загиблого було впізнано раніше

⁸⁹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 136.

⁹⁰ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 175.

заарештованим керівником опозиційного проводу ОУН на ПЗУЗ С. П. Янішевським – “Далеким”, ним виявився “Артем”, надрайоновий провідник ОУН (б). При ньому було знайдено обладнання для виготовлення кліше та літер, з чого спецслужбам стає зрозуміло, що у вказаному лісовому масиві знаходиться підпільна друкарня ОУН. Повідомлення про загибель Людмили Фої міститься і у записках В. Галаси, який занотував, що разом з “Оксаною” (Л. Фоєю), загинув “Славко”, провідник ОУН Корецького району Рівненської області, а місцем загибелі подано Совпенський ліс Соснівського району вказаної області, що не відповідає звіту чекістсько-військової групи⁹¹.

Однак точно встановити реальну картину загибелі Людмили Фої можна лише шляхом порівняння вище наведених інформацій зі спогадами безпосередніх учасників події. Максим Ат – провідник ОУН (б) північних районів Рівненської області, чоловік Людмили Фої, з яким вона одружилася у 1949 році, в розмові з Марією Савчин згадував про цей бій та обставини, що передували загибелі Людмили Фої. Потім ці спомини знайшли своє відображення у спогадах М. Савчин: “Минув уже рік, як восени 1950 року загинула в Совпенському лісі Атова дружина Оксана. Ат розповів нам точніше про обставини її смерті. Їхня група, чоловік шість, була оточена оперативною частиною під час постою в лісі. На нещастя, Оксана в тій порі захворіла на грип, лежала з підвищеною температурою. Вони всі [повстанці – ред.] прорвалися з облоги, і чотири з них щезли в лісі, а Оксана та ще один стрілець пробивалися у протилежному напрямі. Їх завважило військо МВС і стало замикати в кільце, намагаючись спіймати живими. В перестрілці смертельно поранили її друга. Оксана взяла від нього автомат, залягла у бойовій позиції й відстрілювалася. Коли до неї наближався солдат, щоб схопити живою, вона його скосила з автомата. Вороже кільце затискувалося все тісніше. Вистрілявши всі набої, в кінці обоє відібрали собі життя власними пістолетами”⁹².

Втім стверджувати, що Людмила Фоя та “Артем” відібрали собі життя, коли під час бою з оперативно-розшуковою групою

⁹¹ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 74914-ФП. – Т. 6. (Пакет із речовими доказами).

⁹² Літопис УПА. – Торонто – Львів, 1995. – Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг. (Спогади). – С. 389.

МДБ в них скінчилися набої, немає підстав, адже під час обшуку речей загиблих було знайдено значну кількість зброї. Про це свідчить витяг з довідки МДБ УРСР про знищення Людмили Фої: “Вилучені автомат, два пістолети, 200 набоїв, 2 гранати та оунівське листування”⁹³.

Дещо відмінна інформація про її загибель міститься у спогадах Г. Саннікова, втім у цій операції Г. Санніков особистої участі не брав, і наводить її за усними спогадами очевидців-чекістів: “Їх залишалося троє, і вони пробивалися крізь лісові хащі. Важко поранений оунівець був застрелений останніми двома, котрі продовжували рух та відповідали автоматним вогнем на постріли чекістів. По залишеним під час переслідування речам було зрозуміло, що люди йшли із-за кордону. Окрім зброї та націоналістичної літератури група, мабуть, доставляла щось цінне у своїй пошті. Потім одного з них поранили, і якийсь час було видно маленьку фігурку, яка намагалася тягнути за собою пораненого супутника, потім фігурка вже одна була помітною серед ялин, зрідка відповідаючи на постріли чекістів. Нарешті, попереду щось промайнуло у гущавині лісу. Придивившись, чекісти побачили людину, котра лежачи робила якісь незрозумілі рухи руками, в яких не було зброї. Кільце солдатів повільно стискалося навколо кущів. Пролунав, ледве чутний через відстань, вибух, котрий кинув на землю оточуючих. Спрацював гранатний запал”⁹⁴. Втім, ця версія подій не співпадає зі звітною документацією МДБ УРСР, в якій йдеться лише про двох загиблих оунівців, отже третього, якого нібито вбили при відступі самі підпільники, очевидно не було. Також, як видно з наявних документів⁹⁵ боївка СБ ОУН “Богдана”, котру власне і переслідувала чекістсько-військова група, і в якій перебувала Людмила Фоя, ніколи не перетинала державний кордон СРСР. Разом з тим сама Л. Фоя загинула не від вибуху гранати, адже слідів вибуху гранати і характерних поранень на обличчі і тілі, що видно з її посмертної світлини, зробленої чекістами після спецоперації, немає. Тому можна зробити висновок про те, що загинула вона, вочевидь, від пострілів оперативної групи МДБ під час бою.

⁹³ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 301.

⁹⁴ Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М., 2002. – С. 315-316.

⁹⁵ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 300-303.

Зіставляючи вищенаведені документальні відомості зі звітів чекістсько-військової групи під керівництвом майора МДБ УРСР Журавльова, яка, власне, провела спецоперацію, спогади Максима Ата – учасника бою, інформацію провідника ОУН (б) на ПЗУЗ Василя Галаси, мемуари Г. Саннікова, окреслюється такий хід подій – група підпільників була виявлена оперативно-розшуковою групою 19 липня 1950 року в Невірківському лісовому масиві Рівненської області. В цьому лісі знаходилася підпільна друкарня ОУН, що підтверджується речовими доказами, знайденими на місці бою, отже, перебування там групи підпільників було пов’язане з видавничою діяльністю. В результаті перестрілки загинули: Людмила Фоя, “Артем” – надрайоновий провідник ОУН та рядовий внутрішніх військ МВС УРСР Бахтіяров, також був поранений ще один рядовий на прізвище Сініцин. Власне свідчення Максима Ата, про які згадується у спогадах Марії Савчин, є в цілому об’єктивними, адже фактично збігаються зі звітною інформацією МДБ про хід бою. Очевидно, загиблій у перестрілці Бахтіяров і є тим солдатом, котрий загинув від пострілів Людмили Фої, коли вона прикривала пораненого “Артема”. Той факт, що був вилучений лише один автомат у загиблих Людмили Фої та “Артема” підтверджує інформацію Максима Ата про те, що Людмила Фоя перехопила автомат у смертельно пораненого друга, захищаючи останнього від ворогів. Прискіпливий аналіз усіх матеріалів та документів підтверджує, що вона загинула відстрілюючись. Рани на тілі “Артема”, які видно з посмертної фотокартки, також не могли бути зумовлені самогубством. Характерним є те, що з групи повстанців в часі бою загинули саме ті, хто мав слабшу військову підготовку або не мав її взагалі, тобто Людмила Фоя та “Артем”, котрий виконував функції лікаря-стоматолога у підпіллі, а також займався будівництвом підземних сховищ. Короткі відомості про останнього надав радянським спецорганам заарештований С. П. Янішевський – “Далекий”. Щодо ще одного з підпільників, “Богдана”, який залишився живим після бою, то він помер у кривці від туберкульозу в січні 1952 року. Також у спогадах М. Савчин згадується про долю чоловіка Людмили Фої – “Ат дуже любив свою дружину. Відколи вона загинула, змарнів, постарів, став наче суворіший”⁹⁶. Максим Ат загинув 14 жовтня 1951 року.

⁹⁶ Літопис УПА. – Торонто – Львів, 1995. – Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг. (Спогади). – С. 389.

Вже посмертно, у 1952 році, Людмила Фоя була нагороджена Срібним Хрестом Бойової Заслуги 2-ї класи⁹⁷.

ЕПІЛОГ

Загибель Людмили Фої стала вагомою втратою для українського визвольного руху на Волині, адже окрім неї, в той період, не було кому писати цікаві та актуальні статті, брошури, нариси про визвольну боротьбу.

Її коротке і трагічне життя було, постійною боротьбою за побудову незалежної Української Держави, проти реалій тоталітарної дійсності, у 1941 – 1943 рр. нацистської, а у наступні роки радянської. Доля цієї дівчини є промовистою ілюстрацією справжніх реалій життя в Україні 1940-х – 1950-х років, прикладом того трагічного факту, що представникам талановитої та патріотичної молоді в умовах тоталітарної дійсності було вкрай важко, майже неможливо знайти собі місце у мирному житті. Відновлення історичної пам'яті про неї дозволить краще зрозуміти минуле нашого народу, події часів Другої світової війни та повоєнного періоду визвольних змагань. Видання творів Л. Фої дозволить повернути українській літературі ім'я цієї непересічної письменниці та поетеси. В свою чергу об'єктивна інформація, яка ґрунтується на достовірних архівних матеріалах і документах, про її відчайдушну, і далеко не безуспішну боротьбу проти радянських карально-репресивних органів, дає можливість назавжди вписати ім'я Людмили Фої в перелік найвидатніших представників СБ ОУН зокрема, та українських спецслужб загалом. Одне з основних гасел Організації Українських Націоналістів звучить так: "Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї!" Власне, життєвий шлях Людмили Адамівни Фої в повній мірі відповідає цьому заклику.

⁹⁷ Манзуренко В. Лицарі срібного хреста заслуги // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Зб. 8. – С. 289.

Людмила Фоя. Фото початку 1940-х років.

Людмила Фоя (в центрі) разом з подругами по підпіллю ОУН (б).
Київ, 1942 р.

Людмила Фоя (ліворуч) з братом Миколою та сестрою
Галиною. Київ, 1945 р.

Людмила Фоя.
Фото зроблене
приблизно весною
1945 р.

Людмила Адамівна Фоя.
Фото середини 1940-х рр.

Тюремне фото Л. Фої в часі арешту у в'язниці НКДБ УРСР, Весна, 1944 р.

Л. Фоя на зустрічі з оперативним працівником НКДБ УРСР. Фото з матеріалів справи Л. Фої. 1945 р.

Облаштування однієї з криївок ОУН (б) на Волині.
Фото вилучене співробітниками МДБ у загиблої Л. Фої.

Підпільники ОУН (б) в криївці. Волинь.
Фото вилучене співробітниками МДБ у загиблої Л. Фої.

Учасники підпілля ОУН (б)
на Волині (ймовірно
боївка СБ ОУН)

Рукописний взірець
тренувальної вправи
з шифрування тексту,
укладений Л. Фоєю
у 1948 – 1950 рр.

Л. Фоя в часі перебування у підпіллі
ОУН (б) на Волині. Кінець 1940-х рр.

Посмертне фото
надрайонового провідника
ОУН (б) на ПЗУЗ "Артема",
який загинув у бою з
опергрупою МДБ – МВС
УРСР разом з Л. Фоєю.
19 липня 1950 р.

Посмертне фото Л. Фої,
полеглої у бою з
оперативною групою
МДБ – МВС УРСР.
19 липня 1950 р.

ОСОБЫЙ

АГЕНТУРНО-РОЗЫСКОЕ ДЕЛО № 1965

Том № 1

АРХИВ
Учетно-архивного отдела
КГБ при Сов. Министров УССР
АГЕНТ ФОНА
УЧЕТНО-АРХИВНЫЙ ОТДЕЛ
КГБ при СМ УССР
АРХ. № **5464**
С-8978

Палітурка агентурно-розшукової справи №1965 (том 1)
НКДБ УРСР на Людмилу Фою (С-8978)

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НКГБ—СССР

ОРГАН _____

ОТДЕЛ _____ ОТДЕЛЕНИЕ _____

ЗАРЕГИСТРИРОВАНО " ____ " ____ 194 ____ г.

№ _____

(указать: дело-формуляр, учетно-наблюдательное дело)

ПЕРЕВЕДЕНО " ____ " ____ 194 ____ г.

№ _____

(указать: дело-формуляр, учетно-наблюдательное дело)

В _____

ПЕРЕВЕДЕНО " ____ " ____ 194 ____ г.

№ _____

(указать: дело-формуляр, учетно-наблюдательное дело)

В _____

ЗАКОНЧЕНО " ____ " ____ 194 ____ г.

C 89 78

Проходит по агентурному
делу № _____
Кличка *C-8978*

Арх. № *21370*

5464

м.о. 1246-в

Титульна сторінка агентурно-розшукової справи НКДБ УРСР
на Людмилу Фою (С-8978)

АРХИВ 2
Учетно-архивного отдела
МГБ при СМ СССР
лиц снятых с учета
УЧТЕНО в 1992 году
Управление
Отдел
НКГБ УССР.

ДЕЛО № 148974

По обвинению Фою Людмилы
Адамовны

Начато 24. января 1944 г. В 1 томах
Окончено 4. апреля 1944 г. Том № 1

После судебного рассмотрения и вступления приговора в силу, настоящее дело подлито немедленно возвращению в 1-й Специальный отдел НКВД УССР (гор. Киев). К делу должна быть приобщена копия приговора.

Основание: приказ НКВД, Прокуратуры и НКЮ Союза ССР № 0038 от 10 апреля 1939 г.

Передача находящихся в производстве следственных дел, а также взятых из архива дел в другие отделы или органы НКВД, хотя бы и временно, производится исключительно через 1-й Специальный отдел НКВД.

Передача следственного дела производится постановлением, подписанным начальником соответствующего управления НКВД, или заместителем.

АРХИВ
МГБ УССР
37233

Титульна сторінка кримінальної справи на Людмилу Адамівну Фою, яку розпочало НКДБ УРСР після її арешту 24 січня 1944 р., та яка була завершена 4 квітня 1944 р. після підписання ув'язненою згоди на співпрацю з радянськими спецслужбами.

Титульні сторінки оповідань “Повстанча торба” та “Криваві рожі”, авторства “М. Перелесник” (Людмили Фої), які вийшли друком у підпіллі в 1950 - 1951 рр.

М. ПЕРЕЛЕСНИК

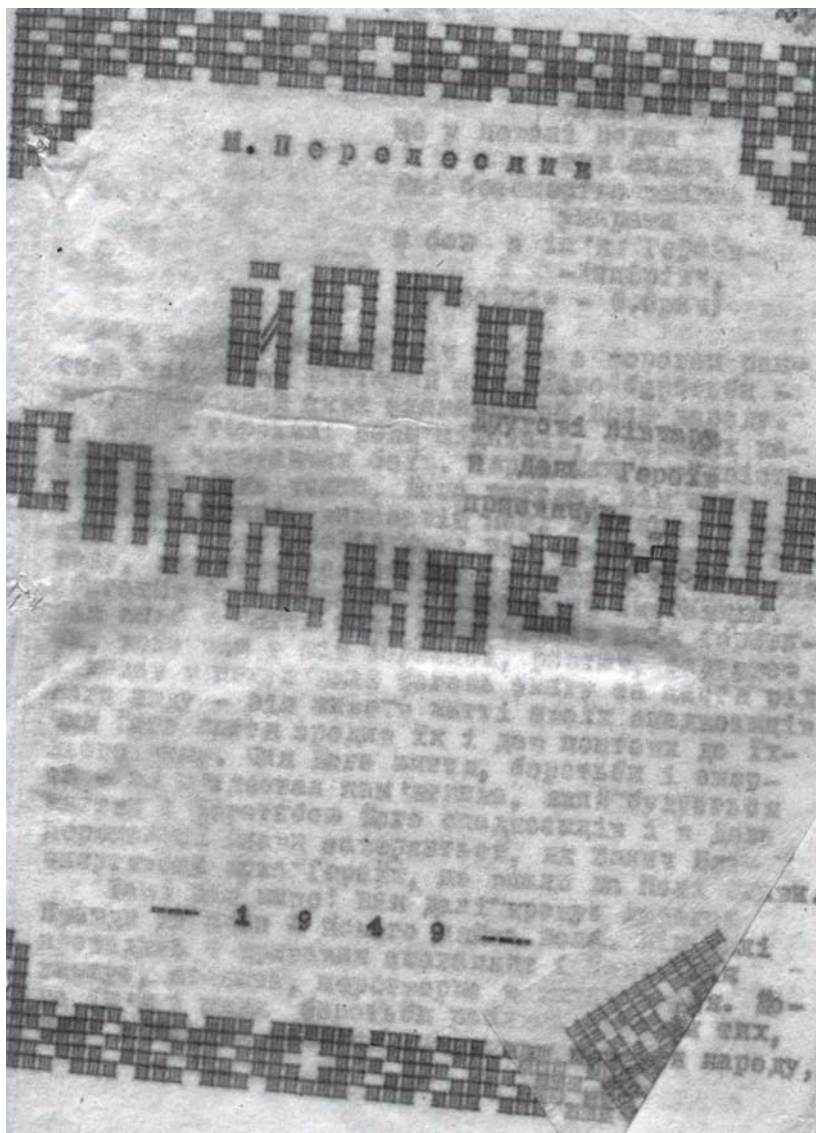
Вірка

Київ

1951

Львів

Титульна сторінка оповідання "Вірка", авторства "М. Перелесник"
(Людмили Фої), яке вийшло друком у підпіллі в 1951 р.

Типовий приклад підпільного видання ОУН (б). Збірка новел Людмили Фої "Його спадкоємці". 1949 р.

М. ПЕРЕЛЕСНИК

ШКІЛЬНІ ТОВАРИШІ

Київ

1 9 5 1

Львів

Титульна сторінка оповідання “Шкільні товариші”, авторства “М. Перелесник” (Л. Фої), яке вийшло друком у підпіллі в 1951 р.

ТВОРИ ЛЮДМИЛИ ФОЇ (1948 – 1950 рр.)

ШКІЛЬНІ ТОВАРИШІ⁹⁸

Одного дня я зустрів їх – моїх колишніх шкільних товаришів. Женю пізнав заледве по темносірому старенькому пальті, в якому ходила ще до школи. Побачив її на пероні вокзалу. Підійшов. Привітався. Радів цій зустрічі, бо Женя була однією з найближчих моїх шкільних товаришів. Ця життєрадісна і товариська дівчина, здібна і працьовита, не раз “виручала” нас під час диктантів, контрольних робіт, іспитів. Женя, як видно, також була задоволена з цієї зустрічі. Ми ж десять років ходили разом до школи. Десять дитячих та юнацьких років – це не малий час. Десять років спільного навчання, спільних турбот, прагнень і стремління перетворюють однокласників в дружню сім’ю.

Женя чекала на потяг. Він запізнювався. На станції повідомили, що прибуде не раніше, як за годину.

– Я втішена тим, що ми зустрілися з тобою, – промовила Женя після перших слів привіту. – Ти знаєш, я тепер цілком самотня... – в її очах заблиски сльози, а лице огорнув смуток, колись такий рідкий гість на її обличчі.

– Як?! – Здивувався я, бо я знаю, що Женя мала матір і старшого брата, яких шанувала і сердечно любила.

– Так, як бачиш сама... Позавчора поховали маму. А брат... Брат згинув на війні... А я ось кидаю навчання в інституті, щоб не піти і собі слідом за мамою... Мені так тяжко... Знаєш, моя мама померла з голоду... Ми з дитячих літ товаришували з тобою. Вірю, що ти зрозумієш мене. Слухай же, слухай те, що говорить моє серце. Мені так тяжко, розумієш, тяжко... Я мушу з кимось поділитися цим тягарем. Будь же тим “кимось”.

І Женя почала оповідати. З уст дівчини линули слова такі близькі й рідні мені, що здавалося, це я сам говорю, а хтось інший слухає...

– Коли я вперше вступила в приміщення школи, я своїм дитячим 7-літнім серцем відчула, що вступила в інший світ. Цей світ цікавив мене своєю невідомістю, тягнув до себе, а разом з тим я боялася його. Малими ногами дріботала щоранку з дому

⁹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 381-388.

до школи. Зі школи виносила краплю мудрості шкільної науки. Перші дні зі школи і в школу мене відводив брат. Мама ніколи не мала часу. Коли я ранком прокидалася – вона вже була на роботі, з якої верталася тоді, коли я вже спала. Інколи вночі я просипалася і бачила, як мама в задумі схилялась над моїм ліжком. Часами з її очей спадала на моє лице гірка сльоза. На столі в той час лежало недокінчене латання чи шиття. Коли мама спала – я не знаю. Лише у вихідний день я бачила маму. Але й тоді вона не мала часу ні побавитися зі мною, ні попестити. Нарікала тільки на тяжке життя, на горе, на злидні. Від неї я вперше почула прокльони на адресу влади. Потім я чула це скрізь – на вулиці, в крамниці, на базарі.

В школі зразу ж в перших днях навчання прийшла до нас, першокласників, старша учениця з червоною краваткою на грудях. Вона заявила нам що всі ми жовтенята. Учила нас пісень про Сталіна, Леніна, партію. Розказувала про те, що революція, ім'я якої ми носимо, жовтенята, дала нам радісне життя, дала щастя нам – дітям. Ми не знали тоді, що таке життя і щастя. А про Сталіна, пригадую, один мій товариш сказав: "А я чув на вулиці, як прошак казав, що бодай той Сталін здох, що мене з торбою пустив". Вожата насварилась на нього. Говорила всім нам, що Сталіна і партію треба дуже, дуже любити і нічого поганого на них не можна говорити. Це ми чули і на лекціях від учителів.

І тоді в мою дитячу душу вселилося роздвоєння. Позашкільне оточення і життя вчили мене ненавидіти те, що вчила любити школа.

Школа перемогла – поглинула мене цілком, захопила своїм щоденним життям, закрутила у своєму вирі. З кожним ранком я росла, а разом зі мною росла моя прив'язаність до школи. Я була вже піонеркою. Чула про комунізм, до якого наближається більшовицька партія і ми з нею. На кожному кроці в школі чула про подвиг Павлика Морозова і сама хотіла бути такою, як він. Я прислухалась до розмови вдома, на вулиці, серед школярів. Хотіла почути якусь змову проти влади, щоб потім донести про це. Я стала малим шпигуном в своїй сім'ї.

А потім – пригадуєш, як нас прийняли в комсомол? Я була скрізь. Жила тим життям, яке дала мені школа. Малим першокласникам, як колись мені, говорила про партію, Леніна, Сталіна... Вчила малих писклять любити те, що вчать любити в школі.

А мова? Я відреклася рідної мови. Навіть вдома намагалася говорити по-російськ[и]. Так говорили всі мої товариші. Ми

засвоїли це від своїх вожатих, комсоргів, керівників. Ми вірили в те, що незабаром весь світ освітить щастя комунізму. В ім'я цього я мовчки зносила і навіть крила перед товаришами свою домашню нужду і злидні. Скільки раз йшла я в школу поснідавши склянкою води, а ввечорі з'їдала кусень хліба – це був і весь мій денний харч! Знаю, що й ти так жив. Так жили майже всі наші шкільні товариші, за винятком тих, чиї батьки мали “теплі” місця. Пригадуєш Надю Т. і Ліду В. ? Батько першої був парторгом заводу, а другої директором радгоспу. Ми з прихованою заздрістю дивилися, як вони що перерви смачно снідали пухкими булками з маслом чи повидлами. А в нас – мало хто й хліб мав. В кутку з'їдали кусень того черствого. Чогось соромно було показати товаришам, що їсиш хліб без нічого. Зимову хуртовину фінляндської війни пригадуєш? Вона перша найосновніше сколихнула мою віру в комунізм більшовизму. “Як так!!! – Думала я довгими ночами. – Яке ми маємо право відбирати в другій країні землю? Вона нам потрібна для оборони?! А Карелію з населення віддавати фінам?” Хтось в той час запитав нашого історика про це. Той відповів, щоб читали частіше газети. Там все з'ясовано... Тепер я так легко це пояснюю – імперіалізм більшовицької Росії. Війну з Польщею, прилучення Західної України, Білорусії та Буковини, я в той час рахувала визволенням братів з неволі. Потім, сам знаєш, як дивно було нам чути від тих “визволених” братів, що їм краще жилося під панською Польщею, чим живеться тепер під більшовицькою Росією.

Та все-таки я була ще настільки патріотка “совєтської родини”, що в перші дні війни 1941 року хотіла йти на фронт. Хотіла битись з ворогом, захищати... Що саме було захищати? Мозолі матері, чи мої голодні дні життя і злидні?

Проминула війна... Брат згинув на фронті... Я осталася з мамою. Післявоєнні дні стали для нас ще тяжчі, як були передвоєнні і воєнні. Я вчилася і працювала. І лише тоді, коли власними руками стала здобувати собі кусень хліба, я зіткнулася безпосередньо з життям. Воно було таке далеке від того, яке я звикла бачити очима більшовицького школяра!... Мама з днів війни жила в селі і також працювала. Але ні я, ні мама нічого не мали. А тепер бачиш, мама померла. Коли я до неї приїхала, лежала вона вже посиніла і опухла з голоду... І що могла зарадити я? Ледве сама трималася на ногах... В тому селі 30 осіб цієї весни померли з голоду. А інші розбрелися в світ шукати рятунку...

Дивись, тепер така ціла Україна, – і Женя показала на юрбу чорних, обідраних людей, що сиділи під будинками вокзалу. В цю хвилину до них наблизилися троє міліціонерів. Розмахуючи наганями, і голосно лаючись, вони криком своїм і погрозами підняли людей з землі і вигнали з-під будинків за браму.

Ти бачиш це? Ти бачиш? – Женя нервово схопила мене за руку. – І в тебе серце не розривається від розпуки?! Це люди “перемігшого соціалізму”?! – І вона розсміялася нервовим істеричним сміхом.

– О, коли б ти знав, як я ненавиджу тих, яких в школі вчили мене любити! Як ненавиджу я тепер ту партію і того Сталіна?! Це ж вони, лише вони вчинили так з людьми. Це вони забрали останній хліб. Це вони вбили мого батька і матір. Я ненавиджу їх і ненавиджу себе таку, якою була в школі. Тобі дивно це чути від мене? Я не боюся. Можеш зараз заявити в МВД. Але ти цього не зробиш, я знаю, бо ти ж людина. А вони заслужили в людей лише ненависть. Вони в моїй уяві постають в образі ненажерливих зміїв, які своїми гнучкими тілами обвили народи і смочуть зі своїх жертв теплу кров. Тримають міцно в своїх смертельних обіймах доти, поки руки жертви ще працюють. А далі – за борт!!! Знаєш, що для того треба, щоб змій лишив жертву живою? Голову змію потрібно відтяти, – зловіщим шепотом сказала крізь зуби.

Наблизився потяг, яким я мав від'їхати. Ми попрощалися з Женею.

В переповненому людьми вагоні я шукав місця, де можна було б [як] не сісти, то хоч вигідно стати. Думав над словами дівчини. “Голову змію треба відтяти. Голову змію треба відтяти” – немов стугоніли колеса вагону. “Голову змію треба відтяти. Голову змію треба відтяти” – ритмічно вторило серце.

Задуманий, я не зогледівся, як опинився в купе, де було вільне місце. Це мене здивувало, бо вагон був вщерть переповнений пасажирями, клунками і чемоданами. Я зробив крок до вільного місця і раптом почув над собою: – Кудя прьошся! Тоді лиш побачив я в купе червоні енкаведистські погони і трьох людей, закутих в кайдани. Мимоволі здригнувся і швидко обернувся, щоб віддалитися. Погляд мій впав на полицю купе, звідкіля донеслось до мене багато значуще “Кудя прьошся!”. Прищурені сірі очі пильно дивилися звідти на мене. Де я бачив ці очі, цей трохи кирпатий ніс, веснянкувате лице?! Щось знайоме, дуже знайоме... Може... Але ні – ця уніформа і погони...

– Ей!... – і я почув своє ім'я і прізвище. З поліції швидко зв[і]-
сились ноги в блискучо почищених чоботах, а далі побачив я пе-
ред собою Борку, мого товариша шкільних забав, витівок, бійок.

– Старий друг лутчше нових двух, – весело сміявся та плескав
Борка мене по плечу. Сів на лавку і потягнув мене за собою. Медалі
і ордени, які прикрашували його груди, вдар[я]ли один об другий
і голосно бряжчали.

– Де ти взявся?! Взагалі – тебе важко впізнати, – сказав я,
здивований цією зустріччю.

– По делам служби, – самовпевнено промовив Борка,
бундючно виставляючи свої цяцьковані орденами груди.

– Бачу[,] що на війні повезло тобі, – підморгнув я йому на
медалі.

– М-да-а-а! – Борка з задоволенням поправив медалі і
закоханим оком дивився на них. – Трохи на фронті, трохи в
заградотряді, а тепер в МВД. Мало що бракує і для героя СССР,
хвастливо промовив.

Ми розговорилися. Борка з самозахопленням оповідав
про свої пригоди.

– Життя пливе, знаєш, на-во! – І він по своїй шкільній звичці
підняв вгору великий палець руки. – Маю прекрасну квартиру,
опалення, вода і освітлення, ну, і робота не дуже то важка. Трохи,
правда, нерви вимотує. Але, де я не в силі нічого зробити, там
говорить мій друг, – і Борка долонею поплескав по кобурі нагана.

– Тепер з району везу оцю контрреволюцію в область, –
ки[в]нув на закованих у кайдани арештантів. Я повів очі за його
рухом і побачив заплакану стару жінку, молодого хлопця і чоло-
віка з поораним бороздами лицем.

– Що за одні? – стиха спитав і сам злякався свого запиту.
А що, як Борка запідозрить мене в чомусь?! Але він, здається, в
своєму гарячковому зарозумінні не звернув на мої слова
особливої уваги, а відповів:

– Ота стара відьма трудоднів не виконала і з колгоспу втекла.
Піймали. Два роки дістала. В порядку. А той сопляк, – ки[в]нув на
хлопця, – молотарку колгоспну попсував, щоб хліб не молотити і
державі не здавати. Десять літ, як з пушки, відсидить. А цей –
третій, людей агітував, щоб проти влади виступали, проти партії
і Сталіна. Ну, за такі штуки – 15 літ. В нас коротко з ними.

Я дивився на Борку, слухав його слова... Згадував про те, що
батько його в 1937 році був арештований і засуджений невідомо

за що. Не втерпів і запитав про батька, який був колись приятелем нашої сім'ї.

Борка підозріло глянув на мене, а далі байдуже циркнув кризь зуби і промовив:

– Ет, старий хохол... В мене партія і Сталін тепер батько.

Між нами запанувала неловка мовчанка. Борка сидів і скося непевно поглядав на мене. Раптом він підвівся, став на повний зріст, прибрав офіційну позу і діловито промовив:

– Знаєш, брат, дружба дружбою, а служба службою. А ну, давай я перегляну твої документи!

Я розгубився від такої несподіванки. Дістав паспорт, подаю... Чую, як до горла підповзає важкий камінь ненависти.

– Ну, ну – далі. Воєнний білет! Посвідку з місця праці! – Вже верескливо кричав над моїм вухом Борка.

Подаю. Переглянув, переглянув, повертає їх мені назад.

– Да-а-а. В порядку! А я думав, що ти дезертир, чи інша яка тепер сволоч. Багато їх розвелось під час війни і тепер симують. А ти щось зацікавий став. Всякими контрреволюційними гадами цікавишся. То от цими, – кивнув головою на арештованих, а то моїм батьком...

Мені ще треба було їхати десять кілометрів. Але піднявся з лавки і став прощатися з цією тварюкою в людській подобі на ім'я Борка. Краще ці кілометри постояти в холодному тамбурі, чим сидіти в такому товаристві.

Притуливши чоло до холодного вікна, дивився в простір придніпрових степів. По обох боках залізничного полотна вузькими стежками йшли люди. Чорні, обідрані. Втомленими ногами міряли десятки і сотні кілометрів, заздрісно поглядали на потяги, що бігли мимо. Це колгоспники, опухлі з голоду, який дала їм большевицька партія. Пішки попрямували в Західну Україну, де немає ще голоду, бо немає колгоспів. А мимо них пробігають і пробігають вагони... Людей не пускають на потяг. Мов собак, женуть зі станції, скидають з вагонів. Большевицька партія дбає про те, щоб правда про "совєтський патріотизм" не вийшла в світ.

Я дивився на цих людей і думав про зустріч сьогоднішнього дня. Женя і Борка!.. Мої шкільні товариші, вихованці більшовицької школи... Які далекі, чужі і ворожі тепер вони між собою! Хто переможе – світла правда і ненависть Жені, чи облудна нікчемність Борки?!!

Раннім світанком вийшла з лісу. Довго йшла диким піщаним полем, де-не-де порісшим лозиною та будяччям. Глибокі ями від бомб, снарядів свідчили про дні війни, які два рази прокотилися через ті землі і лунали тепер десь далеко на заході.

“Старайтесь непомітно прослизнути через міст. Це найбільш небезпечне місце. Та іншого шляху немає часу шукати. Сьогодні мусите бути в Києві. Пошту бережіть, як зіницю ока, захищайте її, на випадок чого, навіть своїм життям”, – снувались у думці останні наставлення провідника.

І вона берегла ту пошту, невелику, гранчасту, мов цукерок, щільно скручену. Обгорнула її ще в кусник гуми, щоб не змокла, коли б падав дощ, і обережно зашила в рубець жакета. Далі взяла наготовлений плетений кошик з дугастою ручкою та рушила в дорогу. Крізь стареньку хустину, що покривала кошик, просвічувалися криваві пелюстки осінніх троянд. А під ними, загорнута в папір, підпільна література. Цей кошик також важливий. Але не настільки, як пошта. Його вона може навіть кинути, коли б цього треба було для збереження пошти, коли б грозила небезпека.

Коли б грозила небезпека? – Цього можна чекати на кожному кроці. Тоді ціною життя захищати пошту... Ярина має чим захищати її – ту таємничу, таку цінну пошту. Взяла кошик у ліву руку, праву вклала в кишеню. Так, вона тут, кругла, мов яйце, невелика “мадярка”. Така спокійна і холодна тепер – скільки ж сили, вогню і смерти вона таїть у собі.

І далі йшла вируділою піщаною стежкою. Минула самотній вітряк на горбку, високий журавель криниці на роздоріжжі, а потім нога вперлася в твердий брук шосе. Сірою кам'янистою смугою бігла вона здалека, обривалася над річкою, щоб потім, вже по той бік мосту, продовжувати свій біг.

Минала останні хати села Гостомель. Ось-ось зникне брук і нога стане на поміст мосту. Вузький і довгий, своїм дерев'яним склепінням здіймався він над річкою Ірпінь. Це вже третій міст. Перших два обгорілими стовпами сторчали вниз, над самою водою. Їх обвуглілі тіла вспіли вже порости річковою травою та мохом. Це вона, війна, зіпхнула їх туди, в піністі води річки, та

⁹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 397-401.

встигла вже побудувати цей, що біліє тепер напроти ранішнього сонця своїм новим склепінням і дошками.

По обох кінцях мосту – вартові будки. Хоче Ярина якнайскоріше минути їх. Перша вже залишилася позаду. Коли б скоріше... Бачить перед собою лише довгу смужку мосту та невисокі поруччя обабіч. Вона одна над водою – більше нікого немає. Вже з тридцять кроків пройшла хитким помостом, коли це чує за своїми плечима:

– Ей, красавица, абажді!

Не оглядається, хоч знає, що це до неї. Прямує далі через міст. Ще якісь вигуки чує позаду, а далі чиясь поспішна важка хода донеслась до слуху. Все ближче і ближче... Вже біля самої неї... Праворуч і ліворуч – неспокійні хвилі річки, попереду – десятки метрів мосту та ще одна вартова будка... Оглянулась і майже поруч себе побачила двох засапаних озброєних вартових у шинелях з червоними погонами.

– Кудя так паспешаєш? – і заступили їй дорогу.

– У Київ, на базар, – промовила стиха.

– А что несьош? – і червона груба рука лягла на кошик.

– Рожі [троянди]... на продаж...

Легко злетіла з кошика старенька хустина. Тонкий запах квітів приємно залоскотав ніздр[і].

– Ет! Пайдьом, Андрюшка, – сіпнув за рукав другий свого більш цікавого товариша. – Єрунда, цвєти! Вот еслі би водочка...

– Нєт! – уперся той. – Дай-ка, девушка для красного бойца красную розу.

Взяла першу, яка попалась, дає. “Коли б скоріше, коли б скоріше звідси!” – б’ється неспокійно серце.

– Да ето самая дрянь! Я сам себ’є виберу самую, самую лутчшую, і широка п’ятірка занурилась у квіти. Зім’яв пальцями їх пелюстки, перебирав і все глибше запускав руку.

Ярина рвонула до себе кошик:

– Ви мені всі квіти помнете! А на думці інше: “Коли б не добрався до дна!..”. Та в цю хвилину зашелестів папір під важкими пальцями вартового.

– Ей, да здесь что-то дру...

Глухо вдарився кошик об поміст. Червоні рожі розсипалися з нього. Одні залишились нерухомо лежати на місці, інші звисили голівки над водою і злегка хиталися на своїх стеблинах, ще інші зникли, щоб виринути на рухл[и]вій течії річки чи широких

листках латаття. А Ярина хутко-хутко бігла до берега. Який далекий він тепер!... Чула погоню за собою, різкий постріл прорізав повітря, а вслід за ним Ярина побачила, як назустріч їй з будки вискочили ще двоє вартових. Зупинилася. Бігти не було куди. А погоня вже близько. Ярина шарпнулась до кишені. Міцно вхопила гранату. Коли б хоч не вислизнуло з рук це круглясте смертельне спасіння!.. Відбезпечила і кинула на міст між собою і тими, що доганяли, а сама грудьми припала до помосту. Гримнув вибух. Відкинув Ярину, відірвав від дошок і жбурнув у розбурхані води річки.

Пірнула в пінясті хвилі, а потім виринула над водою спочатку біляста хустина, а за нею пара рук. Вмілими рухами розсікала Ярина хвилі і все далі і далі віддалялася від мосту. Далеко, ген за Мостищанськими хатами, пристала до правого берега. Тоді лише глянула туди, де грозила їй небезпека, – в сторону мосту. Бачила там суматоху і чула крики, які доносилися до неї далеким відгомоном. Чиєсь безвладне тіло сторч головою звисало над водою.

– Оце тобі, гаде, червона рожа від українки, – прошипіла крізь стиснені зуби і зникла в густому очереті.

Знаними стежками, крізь гущавину лісу, пробиралась до Пущі-Водиці, а далі до Києва.

Погідне сонце теплої осені гріло охололе тіло, сушило змоклу одержу.

Надвечір пошта, така важлива і цінна, була на потрібному місці.

Униз по Ірпені, до гирла, в Дніпро плили Яринині рожі. А на них – ворожа кров.

* * *

ТЕТЯНА
Зі збірки новел “Його спадкоємці”¹⁰⁰

“За волю ми в бою готові вмерти,
за нарід свій віддять гарячу кров.
Бо ми не знаєм половин, ні чверті—
Вкраїні всю даєм свою любов.”

(*“Степан Орач” – Микола Козак*)

Сіра, біла, рудаства вовна творила химерні хвилясті візерунки, далі бігла рівненькою стрічкою – рядок за рядком, потім переходила в лапаті зірки і закінчувалася різнобарвною строкатою смужкою. Вміло вплітає Тетяна чорну, червону, блакитну, зелену нитку за ниткою, чудернацькими квітами вплітає їх між собою і закінчує хвилястими зубцями.

Ось – робота закінчена. Пильно оглядає її дівчина, всунула свою невелику руку в пухнасту вовну – плетиво заворушилося, немов живе, випросталося, і п’ятипала, майстерно сплетена рукавиця заграла барвами своєї строкатої смужки напроти ясного променя сонця. Невеликі пальці Тетяни губилися в рукавиці. “Чи не велика буде?” – клопітливо оглядала свою роботу дівчина. “Ні, не повинна, бо тож така сила, така міць...”

Відкрила скриню, схилилася над нею. Раз, два, три, чотири, – так, це п’ята вже пара теплих, зимових рукавиць. Загорнула їх бережно, знову сховала їх в скриню, на саме дно. Тонка зморшка перекрала чоло, очі пильно вдивлялись кудись далеко, в необмежену далечінь.

Тетяна одна лише знає, для кого плелись ці рукавиці. Між їх рівні, хвилясті і зірчасті рядки вплітала вона свої мрії, думки. І вони ж такі гарні – ті думки, ті мрії! Немов живі стоять ось, перед очима, і ваблять, манять кудись своєю красою...

Нагнулась знову над скринєю. Вийняла чорну довгу хустку з довгими френзлями. Накинула на голову. Глянула в люстро. Гарно. Це також її – Тетянина робота. Далеко за північ сиділа дівчина при ледве блимаючому каганці і швидко-швидко рухалась тоді її рука, у безкінечність тягнулась довга нитка! А перед собою бачила привітне усміхнене лице, пильні очі. Це ж їй – Олені, Тетяна

¹⁰⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т.19. – Арк. 248-256.

гостинця готує. Тій жвавій дівчині – підпільниці, з якою вперше зустрілась у лісі, а потім багато, багато раз вони бачились.

“Сестричко моя дорога, – всміхається Тетяна, – коли б скоріше прийшла!”.

Вона так любить Олену, і любить більше, як всіх своїх подруг, більше навіть любить як рідну сестру. Бо це ж вона, Олена, навчила Тетяну любити так Україну, як любить її Тетяна тепер.

“Бачиш, як тяжко живеться нашому народові, Тетянко. – Немов чує Оленіні слова. – А це тому, що Україна в неволі. Бачиш, скільки вдів, скільки сиріт залишилося по цій війні. Мільйони українців згинуло на фронті. А життя не покращало, ні, а стало ще важчим. Знаєш чому це так? Та тому, що ті українці гинули не за Україну, не за краще життя українського народу, а гинули на фронті за сталінську Москву. Треба, Тетяно, любити лише Україну і боротися тільки за неї, боротись за волю народу. Треба Тетяно, так її любити, щоб все, що можеш, всі свої сили, все своє знання, все своє вміння, всю сміливість, завзятість, палкість – все, все, навіть життя віддати в боротьбі за її волю”.

І Тетяна любить тепер її так – свою дорогу Україну. Тільки ж мало, ой, як ще мало зробила вона для неї! От, часом пошту якусь перевезе, чи листівки в селі розвісить. А більше й нічого. Як хотіла б вона бути там, де рвуться гранати, де стогне і куриться земля – де йде запеклий бій і ллється кров! Тетяна перев’язувала б палаючі біллю рани повстанців, підносила б набої, поїла б водою спраглих бійців, що здобувають волю Україні. Олена стільки раз розказувала про такі бої! Розказували про них і друзі. А Тетяна от і близько в такому бої не була.

“Не страшні бої, не страшні рани, не страшна для революціонера-повстанця і смерть. Одне лиш страшне – неволя, неволя рідного краю, неволя кожної людини, – згадає Оленіні слова. – Дивись Тетяно, як ллється кругом в боротьбі кров, як хоробро, як по-геройські борються, б’ють ворога і гинуть в боротьбі українські повстанці-революціонери. А ворогу в полон ніколи не здаються. Це тому, що вони люблять волю, а ненавидять неволю. Вони вільні тепер, в боротьбі. І волю здобувають всьому краєві. Краще згинуть вільним, ніж жити в полоні, жити рабом, хоч би і на своїй землі”.

Коли б скоріше прийшла Олена і вона так гарно вміє оповідати. І все про таке близьке, рідне, таке дороге – і досягне. Тетяна чує, як сама найменша праця, виконане завдання все

ближче і ближче наближає її до тої дружньої сім'ї, яка зветься революційним підпіллям ОУН. Немов рідних братів зустрічає друзів, коли приходять стомлені, голодні, мокрі від дощу чи снігу. Пильно вартує тоді їх спокій та безпеку. Чуйним жіночим оком огляне шинелі, одержу – чи не бракує де гудзика, чи не треба докласти праці де голкою. Не розуміє, чому друзі завжди сперечаються з нею тоді, хочуть самі дбати про свою одержу. Коли б вони тільки знали, скільки втіхи і задоволення приносить для неї навіть сама мала, сама незначна праця для підпілля.

От тепер – готові п'ять пар рукавиць для друзів і хустка для Олени. Хай би прийшли вже скоріше!

Цієї ночі, десь над ранок вони прийшли. Тихо постукали у вікно. Тетяна від першого руху за вікном була вже там, коло нього. Немов і не спала. Припала щокою до холодної шибки.

– Хто такий?

– Карпо.

Так, пізнає вона голос. Але цього мало. Треба перевірити, бо ж ворог хитрий і підлий. Він на все здібний.

– Який Карпо? – питає дівчина.

– Серед біди ходить, а біди не знає.

Рипнули синешні двері. В хату прийшло два повстанці. За півгодини ввійшов третій – він вартував надворі. Наслуховував, придивлявся, чи не видно, чи не чути ворога близько.

Незабаром почало світати. Мати поралася біля печі. А Тетяна, накинувши на плечі хустку, вийшла надвір. Зупинялася то коло воза, то коло хліву, то заходила в клуню – ніби щось робить. Але вся увага і очі дівчини були звернені на сусідські хати та далеку дорогу, що йде до лісу. Здається, спокійно скрізь. Як вона хоче, щоб було спокійно й сьогодні ж такі довгождані гості завітали до них. Їй будуть про нові бої, про боротьбу розповідати. Може й листівки дадуть розклеїти...

Глухий тупіт перервав мрії. Він доносився зі сторони лісу. Пильно дивилася дівчина туди. Не видно нічого. Раптом виринув озброєний вершник – другий, третій... десятий... Тетяна не рахувала вже їх. Скоро набрала оберемок дров і швидким кроком подалася до хати. В цю хвилину почула подібний тупіт за своєю спиною. Оглянулася через плече, через безлисті гілки дерев з другого боку села побачила також гурт озброєних вершників. "Ворог окружив село", – блискавкою мелькнула думка, і Тетяна подалася до хати.

– Друзі! Більшовики!!!

Ті вже були при зброї.

– Де?

– Окружують село.

Чула, як тупіт, що долинув до неї надворі, все ближче наближається до хати. Глянула у вікно. Вулицею, минаючи їх хату, промчало декілька ворожих вершників. Їх наздоганяли інші. Одні заїжджали на сусідські подвір'я, інші завертали до Тетяниної хати.

– Хазяїн! Хазяїн! – Верескливо донеслося вже з-під самих вікон.

– Буде бій! Легайте! – Коротко наказав господарям Карпо, а сам став за мурованою піччю навпроти дверей. Другий з друзів, з автоматом, готовим до стрілу, став за шафою. Третій з-за скрині направив свого кулемета до входових дверей.

А з надвору доносилась все більш вересклива брутальна москальська лайка.

Тетяна все ще стояла коло вікна.

– Вже спішились... Нишпорять в клуні... Пішли в хлів... – з короткими перервами напівголоса повідомляла. – Ідуть до хати... Вже близько... П'ятеро...

Почулися крики в сінях. Чутно було, як чиясь рука доторкнулася лямки дверей. Вони злегка заскрипіли і подалися. Військова шинеля, червоні пагони і другі – жовтаві, на мить появилися у дверях.

– Хазя... – гучний стріл перервав вигук. Спіткнулось на порозі тіло, ниць повалилося на землю. Друге, з жовтавими пагонами, глухо вдарилося об сінешну стіну, безвладним околотом зсунулося до стіп першого.

– Бандеровци! Бандеровци! – залунали різноголосі вигуки з-за порогу розчинених дверей, а вслід за ними густі безладні стріли. Кулі пронизували стіни, в'їдались в піч, торошили все на своєму шляху.

Друзі були вже коло вікон. Чергу за чергою смертельного гостинця посилали ворогу. Ворог гуртувався, займав становище. На допомогу тим, що були на подвір'ї, бігли інші. Щільним кільцем все тісніше і тісніше окружували хату. Та ладу між ними, як видно, не було. Одні пронизували кулями хату, інші намагалися скритись в більш безпечне місце, ще інші чомусь сварилися між собою.

– Лейтенанта вбили! Лейтенанта! – доносились вигуки між стрілами.

Пущені на свободу коні неспокійно бігали по подвір'ї, попавши під перехресний вогонь.

Накінець, там, на дворі, хтось перебрав команду. Тепер кулі пронизували хату все частіше і частіше. Ось, спалахнула в одному кінці хати стріха, а далі полум'я охопило весь верх.

Карпо відбезпечив гранату.

– Готуйтеся! – крикнув господарям. – Зараз кину гранату. Коли вона вибухне – вибігайте з хати. Більшовики тоді не будуть стріляти. Людям перекажіть, що гинем ми за Україну, за волю народу. З ворожого кільця прорватись немає надії. А в полон український повстанець не здається!

Здригнулась від вибуху земля. Останнє вцілівшє скло посипалось з вікон. Чорний стовп диму піднявся вгору, змішався з димом і полум'ям стріхи.

Один за другим вибігають з хати: Тетянина мати, батько, малий брат, сестра. А за ними і Тетяна. Ось, переступила один ворожий труп, другий... Вже за порогом... Вже палаюча хата осталась за нею... Ще крок, ще два, і буде в безпечному місці... І раптом зупинилася, лише тепер побачила яким тісним кільцем ворог окружує хату. Не стільки за хлівом, за клунею – за кожним деревом побачила червоні пагони й наїжену сталь зброї.

А більшовики, дійсно, не стріляли. Сподівалися, певно, що з палаючої хати вибігатимуть повстанці.

“Українські повстанці в полон не здаються”, раптом промайнули в думці Тетяни тільки що чуті слова Карпа. Підняла вгору руку, ніби вітала нею когось. Високо підняла голову. Серед тиші, що запанувала хвиливе навколо, розлігся дзвінкий дівочий голос.

– Друзі гинуть і я з ними! Українські повстанці в полон ворогові не здаються! Смерть катам! Слава Україні!!! – І зникла в клетотливому полум'ї хати, в диму, в задушливому чаді.

Як?! Ворог не вірив своїм очам. Звідтіля – з вогняного реготу смерті, вискочила дівчина для того, щоб кинути слова виклику і знову повернутися в палаючі смертоносні обійми?!

А Тетяна була вже в хаті, поруч повстанців.

– Я з вами, друзі...

Назустріч простягнулась їй дружня рука.

– Дякуєм Таню... Ви повстанка.

– Тож за Україну...

– За волю, Тетяно.

Одна тільки мить – і знову свист смертоносних куль прорізував повітря, пронизував палаючу хату. У відповідь з хати по черзі відзивалася повстанча 10-зарядка, кулемет і автомат.

– Тетяно, ладує! – Порожні диск за диском скочувались до ніг дівчини. Рухливі пальці Тетяни швидко-швидко натискали на блискучі набої. Знає Тетяна, які набої на які диски. Із кожним наладованим диском все меншують купки з набоями. Ось – останній диск до автомата вже в руках повстанця.

Тетяна злегка підвелася, стала на коліна і мовчки поповзла в сіни. Дим сліпив очі, застеляв їх їдким мороком. Простягла дівчина вперед руки. Ось – почула подих чогось холодного, нерухомого. Ворожий труп. Де ж його зброя? Де?! Знайшла – лежав грудьми на ній. Напружила всі свої сили, і автомат вже був в її руках. Шукала тепер по кишнях набоїв. Знайшла їх у кишені польовій. Тихо поповзла назад.

– Є автомат і набої! – крикнула друзям. – Беріть!

А сама вернулася знову в сіни. Шукала зброю забитого лейтенанта. Язики полум'я все більше охоплювали хату. Вгорі затріщало, зашкварчало, і обвуглений бальок, розприскуючи навколо себе іскристі вогники, з гуркотом повалився на землю. Він відділив Тетяну від друзів.

Як у бій ми підем,
До мети не дійдем, –

Почула в цю хвилину одинокий голос Карпа.

То про нас говоритимуть люди, –

Підтримали його ще два голоси повстанців.

Що боролись колись,
Полягли – не здались.

І кайдани порвали на штурмі! –

Долучився до них дзвінкий Тетянин голос, а в руках дівчини вже був автомат лейтенанта. Залігши за ворожим трупом вона натиснула на курок. Кулі спочатку безладно в'їдалися в землю, а потім все ближче і ближче наближались до цілі.

Вітер розносив іскри на сусідські хати. В селі почалася пожежа. А в догораючій хаті мужньо билися з ворогом четверо відважних смільчаків.

* * *

Легкі півсанки тихо ковзять по замерзлій снігом дорозі. В нічний пітьмі чути лише скрип їх полозів та віддих коня, що пробиває грудьми туманну морозну імлу. Вірка тримає міцно в руці віжки. Вся перетворилася в слух. До болю напружує очі, охоплює зором кожну снігову кучугуру, кожну заглибину, дерево, рівчак. Січневий вітер шарпає одержу, колючим снігом сипле в лице. А Вірці не холодно – зсунула з голови хустку, щоб краще було чути. Шарпає вітер білясте волосся, огортає неспокійну голову, де панує лише одна неспокійна думка: “Коли б скоріше дістатись на місце!.. Коли б якнайкраще виконати завдання!..” Їй вісімнадцять років. Вона теж любить життя. Хто ж у вісімнадцять років не любить його?! Вірка хоче жити. Але жити справжнім життям – радісним, щасливим, вільним. Чи бачила вона його таким до цього часу? – Ні! Родилась і виросла в цій Янішівці, що спить тепер, занесена снігом вдалині. Степовий вітер Ставищанщини пестив і ростив її, гартував своїм дужим крилом. Під його подихом Вірка мужніла, він смалив її руки, лице. Перед очима розстелялася рівнинна далеч степу. Де-не-де виднілися високі могили. Тепер Вірка знає – там спочивають останки її предків-козаків, що своєю кров’ю та кістками устеляли шлях до волі. Коли піросла – блукала часто тим безкраїм степом. Він бавив її, звав до себе, огортав жадобою життя, пригод. А дома з усіх кутків голодними очима дивилися на неї злидні. Вони визирали з кожної, тепер убогої хати Янішівки, Гострої Могили, Чупири – з усіх навколишніх сіл. Багатий чорнозем Ставищанщини не міг забезпечити людське життя? Хіба були все неврожайні роки? Ні! Вірка щороку сама бачила, як гори золотистої пшениці, жита, ячменю, гречки та іншого збіжжя прямо з колгоспного току відправлялися на “Заготзерно” в Ставище, в Білу Церкву. А мати з батьком за ціле літо праці восени принесли додому таку мізерну пайку, що ледве вистачило до весни. І Вірка росла – голодна, обідрана, овіяна степовим вітром. Училась у школі. З кожним роком все більше довідувалася незнаних їй таємниць природи, науки, але – ніде не довідалася, ніде не вичитала таємниць причин убогості і нужди українця на його багатій, врожайній землі.

¹⁰¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 389-396.

Стискала тепер у руках міцно віжки. Батіг час від часу тонким свистом прорізував повітря. Очі дівчини іскрилися, щоки палали рум'янцем здоров'я. Лети коню, лети чим скоріше! Тепер вона, Вірка, знає причину злиднів, причину голоду, причину недолі українців. Вона, ця причина, така звичайна і така тепер зрозуміла – Україна в більшовицькій неволі. Не в Москву має відправлятися українська пшениця, а повинна залишатися тут, в людей, в Україні. Вона повинна ростити міць власної самостійної держави, а не збагачувати черево сталінської імперіалістичної кліки. Вірка знає про це тепер. Знає також, що лише настирливою боротьбою можна здобути собі волю. І боротись повинен кожний українець. Тому так і гонить Вірка коня, тому так уважно вислуховує, так пильно вдивляється у нічну пітьму. Невимовна гордість б'є з кожної риси її юної постаті. Так, вона горда! Горда тим, що стала на шлях революційної боротьби за краще майбутнє. Горда з покладеного на неї, сьогодні, завдання.

Там, в соломі півсанок, в німій мовчанці причаїлась найбільша її гордість – скринька з набоями і холодна сталь кулемета. Це перший дарунок, який везе вона українським повстанцям. Багато чула вона про бої УПА на Поліссі, Волині, в Галичині. Рвалась думкою туди, у вир боротьби. І от тепер невисловлена гордість опановує всю її душу – у них, на Ставищанщині, також є повстанці. І саме їй доручено доставити їм перший бойовий подарунок.

Який неспокій тріпав нею в ту хвилину, коли вирішували, хто має доставити кулемет повстанцям.

– Я! Доручіть це мені! – вирвалось мимоволі. І полились слова: це ж вона знає найкраще туди кожну стежку, кожний яр, кожну балку. Вона ходила своїми ще дитячими босими ногами, їх вона своїми дитячими очима оглядала в кожну пору року. Тепер її думка літає над ними, зазирає в кожну глибину, підіймається на кожний горбок, могилу...

– А чи справишся? Шлях небезпечний...

Так, вона справиться. Вона не боїться небезпек. Вона буде уважна і вибере таку дорогу, що не зустріне нікого.

– А коли німці зловлять? Приведеш до повстанців? О ні! Ніколи! Вона певна за себе!..

З яким хвилюванням чекала доручення! І їй повірили, доручили. З нею їхав ще один друг – здається з села Гребінки, що коло Білої Церкви. Але вся важливість завдання була покладена на неї.

Ліворуч лишилась Гостра Могила. За ними підіймався, серед степу, вал козацьких укріплень, який сотні років не в силі були зруйнувати. Як велич минулого підноситься він серед степу і вабить уяву своєю загадковістю. Кінь утомився, важко сопе. Копита грузнуть у важкому снігу. Уважно наслухує Вірка. Але, чи побачиш, чи почуєш щось серед цієї зимової віхоли, що піднялася навколо?! Там деś за горбом має бути село Потіївка...

І раптом несамовите:

– Гальт! – прорізало повітря.

Шарпнула віжки, вдарила з розмахом батогом... та сани не рушилися з місця – чиїсь дужі руки тримали коня, а декілька пар з нічної пітьми простягнулися до неї. Холодна сталь зброї торкнулась потилиці, висків, грудей. Чуже шваркотання долетіло до вуха, а разом з тим блискавкою промайнуло в думці: “Німці”. Рванулась вбік – і знову наїжений холод сталевोї смерті вп’явся в неї. Нахилилась вперед – намерзла цівка торкнулась чола... Гадючі руки вп’ялися в тіло, до болю скручували його мотузками. А далі удар по голові відібрав притомність. Отямилась від холодної води, що облила її голову. Війнуло хатнім теплом. Перше, що кинулося їй в очі – це німець з квартою води, нахилений до неї. В голові шуміло, відчувала біль в потилиці. Терпли руки, скручені назад. Палила спрага, але владним рухом голови відвернулась, з погордою, від кварти з водою і сіла. Знаходилась в незнайомій селянській хаті. Сонячний зимовий ранок заглядав у вікно. За столом, вигідно усівшись на лавці, сидів німецький офіцер. Нервові дрижання уст і безнастанне барабанення пальцями по столі виявляли його неспокій. Перед ним стояв той друг, що їхав з Віркою. Вірка вперше побачила його вдень. Не знала навіть імені. Був, напевно, її ровесник. В кімнаті було ще декілька німців.

– Партизан?! Ду, швайне, райн, кажі де партизан! – запінено заревів німак ломаною мовою.

Юнак мовчав. Пасмо закривавленого волосся впало на чоло. Свіжий струмок крові на щоці, заплямнена сорочка свідчили про допит, проведений німцем.

– Разстшеляю! – верещав офіцер.

Легка усмішка погорди пробігла по блідих устах юнака, засвітилась у впертих очах. Німець схопився – шал люті охопив його. Рукою пистолі бив по голові, по лиці, по плечах, по грудях. Потім схопив у руки шомпол і ним почав бити зв’язаного бранця. Шомпол м’яко впивався в тіло, рвав одержу, крізь яку

виднілись рубці понівеченого тіла. Але – жодний стогін не вирвався з уст молодого українського революціонера-націоналіста.

Вірка, здержуючи віддих, ловила поглядом і слухом кожний рух, кожний відгомін катування. Не думала про те, що за хвилину й її чекає те саме. “А що, як не витримає він? А що, як зрадить? А що, як видасть повстанців?” – неспокійно хвилювала думка. З суворістю дивилася в це понівечене, закатоване лице. Було спокійне, лише часами, від нестерпного болю, хвилева судом перекиривлювала його. Ось, повернув голову і глянув у бік Віри. Їх погляди зустрілися. Так, тепер Вірка певна за нього! Він не зрадить. Ніякі тортури не вирвуть з його вуст жодного слова. В його погляді не було страху. Навпаки – в ньому світився триумф перемоги. “Тебе чекає це ж, – немов говорив його погляд, – тримайся і вийдеш також переможцем”. Краплі крові спливали з розсіченого чола і всякали в земляну долівку підлоги... На печі тихо охкала старенька бабуса – господиня хати. Віра піднялась з підлоги, встала на ноги. Повільно почала наблизатись до стола. Піднесена вгору рука німця з шомполом застигла в повітрі. А вона наближалась – назверх спокійна, врівноважена. Незламна рішучість світилась в пильних синіх очах. Її не кликали ще – вона йшла сама. Знала, що за хвилину покличуть. В кімнаті запанувала тиша. Присутні кати з подивом дивились на дівчину, що сама наближалась до тортур. З виразу її обличчя було видно, що не йде з проханням ласки, покори. Скатований юнак ловив її погляд – так, він певний, що вона не зрадить! Старенька бабуса нахилилась з печі, щоб краще бачити, нахилила голову, щоб краще чути, що скаже дівчина.

Віра вже підійшла до самого столу. Лише тепер, на лавці, завважила кулемет і скриньку з набоями – їх чекають повстанці... Біль стискав серце. Так, вона не виконала завдання ... А так потрібно це було зробити.

– Партизан? – отямився кат.

Дівчина випростувалася. Сміливо глянула ворогові в очі.

– Так, німаку, партизан! – відповіла гордо. – Але знай, що не більшовицький, ні! Український партизан – повсталець!

– А де партизан вшістко? – питав далі німець.

– Хочеш знати, де партизан? – І перед очима у дівчини вирости дужі постаті українських повстанців. В занесеному снігом лісі вони чекають кулемета. Лише година, година їзди розділяє їх...

– Де партизан? Скрізь! В кожній українській хаті, в кожному українському серці горить ненависть до вас і до всіх, хто хоче відняти від нас нашу землю, нашу волю. Вся Україна – партизани і могила для вас...

Німець зрозумів, занадто добре зрозумів слова дівчини. З кожним її словом все більше багровіло його лице, все більше наливалися кров'ю очі. Рука нервово піднесла вгору шомпола. Він опустився на плече Віри, потім на її спину, лице, голову.

– Разстшеляю! – Запінено шипів, шматуючи шомполом тіло мужньої українки.

– Стріляй, катюго! Нашою смертю себе не врятуєш! На наше місце прийдуть інші. Вони помстять нашу смерть! Вони довершать справу недовершену нами! Український народ буде вільним!

– Не скажеш, где партизан? – знову верещав німець.

– Не скажу! – Це була остання відповідь революціонерки.

Німець скаженів. Вже від самої ночі він мордує вловленого бранця, намагаючись довідатись від нього про місце перебування повстанців. І без жодних наслідків. Він навіть ні слова не почув з уст юнака. А тепер ця дівчина... Чому вони не бояться ні побоїв, ні смерті?!

– Ду молода, ду не хочеш жить? Сонце, люна... – знову звернувся до Віри.

– Чому ні? Живу і буду жити!..

– О нет! Разстшеляю!

– Ну, і що ж? А я все одно буду жити. Ми будемо жити так довго, як довго буде жити українська нація. Ти вб'єш наше тіло, німаку. А на пролитій крові виростуть і виховуються ті, які вб'ють тебе.

Катюга владно махнув рукою. Двоє німаків кинулося до Віри, а двоє до її друга. Потягнули з хати. І раптом чийсь теплі руки обвили Вірину шию, поморщене лице притулилося до її закривавленої щоки.

– Дитино моя, дитинко!.. – І стареча сльоза скропила спрагнені уста засудженої на смерть революціонерки.

– Бабусю, не плачте! А розкажіть все людям... – Німці відтягнули стару. Кинулась за ними, але їй дорогу заступили багнети. Бачила ще, як перед вікном мелькнула простоволоса білява голова Віри і зникла за рогом. Чула тупотіння німецьких кованих чобіт під вікном, а далі донісся до вуха оклик двох молодих

голосів: Вірин – високий і дзвінкий, повстанця – високий, міцніший:

– Слава Україні! – Густі стріли заглушили його відгомін.

До вбогої хатини бабусі збиралися люди з усієї Потіївки. Тісним кільцем окружили тесані домовини. Вдивлялися в замордовані юні обличчя, слухали розповіді старої. А та вже двадцятьє оповідала про все чує і бачене. Передсмертні слова дівчини передавались з уст до уст.

– Партизанами-повстанцями називали себе. Але не більшовицькими, а ти[ми], що борються за Самостійну Україну.

– І не плакали, бабусю, коли їх катували?

– Де там! Хлопець, то весь час мовчав. А вона каже німцю, прямо в очі, що буде довго-довго жити. Що люди будуть за неї пам'ятати, бо вона за їх волю своє життя віддає... Багато говорила, багато. Та не второпаю я, стара, своєю головою все передати.

І старші селяни пригадували 1918-20 роки. Оповідали про тих повстанців, що боролись тоді за Самостійну Україну.

Пролита юна кров молодих революціонерів-націоналістів зродила забуті спогади боротьби, забуту правду.

Легендарна дійсність минулого злилася з дійсністю сучасного і дала почин майбутньому. В серцях Потіївських селян тліла тепла любов до тих, які за їхню волю віддали своє життя. І легенда сучасності росла. Окутана невідомістю, вона досягла небувалих вершин. Переходила з уст до уст, мандрувала з села до села. Не зник її легендарний чар навіть тоді, коли селяни Потіївки навесні 1944 року довідались, що дівчина, яка так мужньо загинула в їхньому селі, була Віра Шевчук з сусідньої їм Янішівки. Легенда перетворилася в дійсність. Вона зродила віру в чин боротьби, вона зродила надію народу на кращу майбутність.

* * *

Забряжчали ключі, голосно заскр[и]пів іржавий замок і важко ковані залізом двері камери з гуркотом відкрилися. Пасмо денного світла прорвалося в напівтемний льох. Освітило пожовклі, оброслі обличчя в'язнів, мокру цвіль стін і розгубилося в темних кутках. Хвиля вітру ввірвалася в камеру, на мить освіжила зморене тіло. А вслід за нею увірвалася груба московська лайка тюремного наглядача. Когось підганяв: чути було глухі удари і тихий стриманий зойк. На порозі камери, між світлом дня і мороком тюремної тьми з'явилася маленька худорлява постать. Мимоволі зупинилася коло дверей, вдивляючись у тьму льоху. Сильний поштовх у спину порушив постать з місця і кинув до середини камери. Двері, з тяжким стогоном, закрились. А невідомий малий в'язень з розгону спіткнувся в темряві об чийсь ноги і гепнувся всім своїм тілом на цементну долівку льоху.

Коли очі знову призвичаїлись до напівтьми камери, в'язні побачили в своєму новому товаришеві хлопчика років дванадцяти. Той повільно підвів голову і з цікавістю оглядався навколо. Вуста болісно викривились, – з розсіченого чола скапували свіжі краплини крові, але очі були сухі, без сліз. Витирав брудним рукавом закривавлене лице. Поволі переводив погляд з одного місця льоху на інше. Пасмо чорного волосся висмикнулось з-під подертого кашкета, прилипло до свіжої рани. Відгорнув його рухом руки і став на ноги. Шукав місця, де б сісти. Його темні дитячі очі з цікавістю оглядали кожного в'язня.

– Ходи сюди, малий, – почув якийсь голос з кутка.

Ступив крок, потім другий у тому напрямку і зупинився. Вираз болю перекривив дитяче лице, а з уст вирвався легкий здавлений зойк. Тіло хлопчини захиталося. Він руками шукав опори, щоб не впасти. Один з в'язнів подав йому руку, а потім підставив своє плече та помалу завів у куток, де було вільне місце.

Дехто зітхав, похитуючи в задумі головою. Жовті вогники ненависті засвітилися в глибині запалих очей.

– Кати, кати! – вирвалось у когось, – навіть дітей катують...

Малий в'язень, скулившись, сидів на відступленому йому місці. Худорляві коліна обвів руками, оперся на них.

– Що, били? – запитав котрийсь з сусідів.

¹⁰² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 402-409.

– Били... – почули у відповідь. Але якось спокійно так пролунало це слово з уст дитини. У голосі не було чути слі[з].

Крізь подертий засмальцьований піджачок і такі ж штанята світилось голе тіло. Ноги були босі. А в камері, незважаючи на задуху від спертого повітря, вогкий цемент долівки і цвіль стіни дихали холодом. Хтось подав хлопцеві якогось лаха. Вкрився, закутав ноги, але не лягав. З цікавістю водив далі очима по камері.

– Так ось вона – тюрма... – промовив стиха. Зупинив погляд на ледве блимаючій лампочці, далі перевів його на забите дошками ґратчасте вікно під стелею.

– Що, може, хочеш їсти? – запитав хтось.

– Ні... – і далі оглядав тюремну камеру.

– Подобається нова хата?

– Я і думав, що вона така... Тільки ще мають щур[і] бігати і вода зі стелі капати...

– Є, сину, і такі, – промовив старший чоловік, – та ще й вода до того по пояс на долівці стоїть...

– Ну, то тоді вже щурів немає. Вони ж води бояться, – вивів своє заключення хлопчина. Легкий усміх пройшов по камері.

– А ти що, боїшся щурів?

– Ні, вони людей не їдять... Хіба що мерців. А вода, то воно й добре, коли капає – можна завжди напитися...

– Хочеш пити? – хлопцеві подали брудну кварту з водою. Пив, не відриваючись.

– За що ж ти потрапив сюди? – запитав сивобородий сусіда.

– За торбу, – відповів він коротко.

– За торбу? – перепитав хтось.

– За торбу, за повстанчу польову торбу...

– Очі в'язнів, звернені до хлопця, засвітилися цікавістю. Але він мовчав. Руками, як перше, оббивав коліна. Уважно вдивлявся у тьму.

– За яку ж торбу? Га? – знову вступив у розмову сивоусий.

– Та вчора це було, на вигоні, коли ми худобу пасли... – і знову замовк.

– Ну й що, торбу знайшли, чи що? – нетерпеливився старий.

– Та де там! Повстанські ж торби на вигоні не ростуть! – Поважно заперечив хлопець.

– Ну, то як же ж там було? Га? За яку торбу так збили тебе та ще аж сюди загнали? – допитувався цікавий дідусь.

– Та ж я кажу, що за повстанчу... Пополудні це було. Ми худобу пасли. Аж чуємо – стріляють в лісі. А ми під самим лісом пасемо. Коли це – вибігає з лісу повстанець. Видно, переслідують його. Відбіжить, ляже, пустить кілька черг зі свого кулемета – “штуцера” мав, – зірветься і далі біжить. Спочатку подався, через вигін, до другого лісу. Та раптом став шкутильгати. Поранили в ногу. Тоді він звернув і прямо до нас. А з лісу вже вибігають. Та так багато – багато, і всі з червоними пагонами – з НКВД. Облава на ліс... А повстанець вже добіг до нас. Відкинув торбу ремінну, польову з плечей: “Захуйте, хлопці! – крикнув, – Повстанцям віддасте, але бережіть добре!” Кинув нам торбу, а сам з поля подався. Тільки, де не ступить, там і слід крові. І все шкутильгає. А ті, від лісу, побачили нас, та як пустять по нас вогонь! Ми попадали, а потім рачки, рачки і подалися геть. Заховали торбу, вилізли на горбок і дивились.

– Ну, і що ж? Втік повстанець? – нетерпеливо перебив котрийсь з слухачів. Хлопець здивовано подивився на нього:

– Що ви, дядьку, хіба не бачили ніколи наших повстанців, вони не втікають, а тільки відступають, коли ворогів більше. І цей не втікав: лягав, відстрілювався і відступав. А ми дивимося. Тільки пустить чергу зі свого “штуцера”, так і падають ті всі, з червоними пагонами. А їх було аж тридцять. Ми рахували. Ось вибіг повстанець вже на горбок і раптом захитався. Але не впав. З[і]перся на одне коліно і б'є далі зі свого “штуцера”. Та скоро вже замовк кулемет – набоїв не стало. Він тоді – раз, два, розібрав його, та й порозкидав його на різні сторони, щоб ворогові зброя не дісталася. А ті стріляють. Ще раз ранили його. Упав і лежить. Та тільки підсунулись енкаведисти під горбок, а він, як не зірветься на лікті і гранату – одну, другу, прямо на них! Тільки бахнуло. А ми все це бачимо! Так шість енкаведистів, як і не було – зразу на куски рознесло. Інші попадали на землю. Ось, міг би повстанець відступати... Та де ж вже там – немає сил... Весь подірваний кулями. Але бачимо – живий ще. Підняв голову один з енкаведистів, потім другий, третій, а далі всі давай підповзати. Повзуть і, видно, бояться. “Бандьора здавайся!” – кричать так, що аж у лісі відгомін відзивається. А той лежить. Не ворухився навіть. Думають мертвий. Вже підповзли на самий горб, та до нього. А він бахне знову гранатою! Тільки дим розстелився навколо. Розірвав себе гранатою і ще трьох енкаведистів, що надбігали до нього, впали – інші лежать. Потім піднялися і

кинулися щось шукати. “Где сумка, где ево палевая сумка?” чуємо. “Ей, стой! – гукає один. – Я відел – он пастухам ейо отдал”.

Почувши це, ми – хода. Хто куди бачив. Я подався навпростець через горб до хати. Біжу і не бачу, що мене забігають. Тільки зіскочив з горба – схватили, повалили на землю. Питають за торбу. Мовчу. Почали бити... А потім сюди привели. Одного мене з усіх хлопців і зловили...

– А чому ж ти не сказав енкаведистам, що не знаєш, де торба? Може б пустили?

Хлопець всміхнувся. Усміх цей був не по його літах, поважний і загадковий.

– Енкаведисти все одно не повірили б... А я от знаю, але не скажу! – і очі хлопця в напівтьмі блиснули таким вогнем завзяття, що присутні зрозуміли – хлопець не скаже. “Чи вистачить в нього сили винести енкаведистський допит?” – промайнуло не в одного у думці.

А ввечері знову відкрилися двері, окуті залізом. Хлопця покликали на допит. В’язні проводили його співчутливим поглядом. А дехто, як дорослому, потис на прощання руку.

Ця ніч була надзвичайно довга. Ніхто не спав. Ще визвали трьох на допит. Але думки всіх в’язнів були коло їхнього дванадцятирічного товариша недолі, який, так певний себе, вимовив: “Я знаю, але не скажу!” Чи ж не скаже? Воно ж ще дитина...

Вже повернулися ті, що пішли пізніше, а хлопця все немає. Не згадував про нього ніхто, але думав кожний.

– Може випустили вже... – несміливо промовив хтось. І ніхто не запитав про кого йде мова, бо в думках у них, в цю ніч, був тільки він – їх малолітній сміливий товариш. Десь, в напівтьмі, відсунулись їхні власні думки, власні справи, болі, турботи.

Над ранком знову заскрипів іржавий замок окутих залізом дверей. Два тюремники внесли когось невеликого на подертому мішку і викинули н поріг у камеру. То був він, малий 12-річний українець, що перед своїм відходом так гордо і сміливо промовив: “Я знаю, але не скажу!”

Схилились над цим понівеченим дитячим тілом. Бережно поклали його на місце – в куток. Чи живе? Хтось нахилився і притулив вухо до грудей. Там щось хрипіло, булькало і свистіло. Крізь цей свист були ледве чутні слабі удари серця. Скропили лице водою. Відкрив очі і пильно глянув у нахилені над ним обличчя.

– Води... – прошепотів спаленими вустами.

Напоїли. Прийшов до пам'яті. Усмішка злегка торкнула порепані вуста.

– Марить чимось, – промовив хтось.

Та хлопець цілком притомно дивився на оточуючих його. Знову протягнув руку до кварти. В'язні жажнулися – ні одного нігтя не було на закривавленій руці. Темні кров'яні рани позасихали на їх місці. Глухий кашель вирвався з дитячих грудей. Притиснув до них свою знівечену руку.

– Так пече щось тут... – промовив тихо. – Але я таки не сказав! – гордо продовжував далі. – А напевно дуже, дуже важлива була для них та повстанська торба!.. Скільки всього мені обіцяли за неї! А потім били... А все таки я не сказав!

Дивились повними захоплення очима на свого так ще юного товариша. Він, – такий змордований і обірваний, малий і скулений – раптом виріс у їх очах до небувалих вершин героїзму. Стіни сталінських катівень не могли затримати величчю чину цього малого українця. Його сміливість, його мужність і стійкість вирвалися поза ґрати в'язниці й полинули в широкі простори України. Малий пастушок мандрував у легенді, створеній його чином. Розповідаючи про нього, старі дідусі з гордістю похитували сивими головами, над якими пронеслась не одна негода, й не одне лихоліття панування зайдів на українській землі. Так, вони були горді зі свого нащадка – малого пастуха. Вони вірили у скоре визволення української нації з ярма неволі, бо бачили, що родиться нове покоління, яке ще з юних літ гартується в боротьбі з окупантом. Таких пастушків в Україні багато. В їх синіх, карих, зелених, чорних, сірих очах, захованих під козирком драного кашкетика, горить любов до України і ненависть до її ворогів. Ця любов і ненависть вирощує їх у стійких бійців підпільної армії націоналістів.

* * *

СЕРЕД ГАМОРУ МІСТА

Зі збірки новел “Його спадкоємці”¹⁰³

“А хто не хоче быть рабом
нехай йде, борні шляхом”

(“Степан Орач” – Микола Козак)

Високий, худорлявий, молодий чоловік в робітничій блузі порівнявся з Миколою. Йшов вже деякий час рядом, непевно хитаючись. Микола уважно глянув на нього. Незнайомий неначе не бачив перед собою ні людей, ні будинків, ні вуличного руху. Широким помахом рук намагався утримати рівновагу тіла, яке немічно хиталося то в одну, то в другу сторону, готове ось-ось впасти на брук.

“П’яний чи напівпритомний”, – мелькнула в Миколи думка, коли він минав незнайомця. І в цю хвилину побачив, як той зупинився й безсило схилився до муру будинку.

– Ви хворі? – Микола підтримав незнайомця за плече. Той відкрив очі, що були заплющені й зупинив погляд на Миколі. Але не промовив ні слова, видно, не розумів про що його питають. Микола нахилився до нього. Ні – це не п’яний, жовтяве висохле лице і темні круги під очима свідчили про важку недугу, що звалює людину з ніг.

– Хворі ви? Де живете? – повторив запитання Микола.

– Я... ні... я не хворий... Я тільки... тільки чотири дні не їв нічого, – донісся у відповідь др[и]жачий шепіт. Дрож пробігла на лиці незнайомця, струсила всім його тілом. Видно було, що кожне слово коштувало йому багато зусиль.

– Чи вистачить у вас сили пройти ще з двісті кроків? – знову запитав Микола.

– Я... я не знаю...

– Спробуєм! – Микола взяв незнайомого під руку і разом з ним, повільним кроком став наблизатись до свого дому.

Тяжкі були ці двісті кроків серед міського вуличного руху. Людський потік підхопив їх і поніс своєю течією. А плити з нею не мали вони сил. Їх наздоганяли, минали, штовхали. І за кожним поштовхом Миколі здавалось, що його супутник не знайде в собі

¹⁰³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 210-218.

сили опору і звалиться до ніг перехожим, незважаючи на підпору Миколи.

Коло воріт зупинились.

– От ми вже й вдома! – промовив Микола. Від його голосу незнайомий ніби збудився, глянув на нього, а потім знову закрив очі.

Повільно підіймалися по сходах. Ще крок, ще два. І кожний крок ставав все тяжчим для обох.

Двері відчинила сестра і неспокійно глянула на Миколу і його супутника.

– Заопікуйся хворим, Марійко, а я заскочу до лікаря за порадою, – сказав Микола, передаючи їй незнайомого і без жодних лишніх пояснень знову залишив будинок.

На другий день хворий вже міг говорити, але з ліжка піднятися ще не мав сили. З вдячністю стиснув Миколі руку:

– Будьмо знайомі – Андрій Шевчук... Не знаю, як і дякувати вам... Коли б не ви – я не знаю, що було б зі мною.

– Не будемо зараз про це говорити. Вам не вільно. Ще будемо мати час на це. Тепер, може, рідню повідомити?

– Я не маю рідні...

– То когось з близьких?

– Я їх також не маю...

– Ну, то господиню, де мешкаєте?

– Я вже три дні ніде не мешкаю...

А ввечері, коли Микола повернувся додому, застав Андрія вже одягненого. Ходив по кімнаті все ще похитуючись. Руками ловив всяку опору.

– Бачите, пробую потроху сил, – всміхався ніяково. Ви от, підняли на вулиці мене – незнайому непритомну людину, привели до себе додому, повернули до життя... Хто знає, що було б зі мною, якби не ви... Що значить для гамірного міста існування однієї самотньої людини? Вона губиться, як гріш в кишені багатія... Ви... Ви стали досить близькі тепер... Не думайте про мене зле. Я хочу щоб ви знали мене.

– Хто я такий? Звичайний робітник – слюсар по фаху. А спіткала мене доля, знана тепер багатьом робітникам...

Я родився і зріс тут, в цьому міс[т]і. Дуже рано втратив батьків і ще дитиною мусив шукати собі заробітку. Так пройшло дитинство. Минуло юнацтво. Я здобув фах слюсаря. Та що з того, що маєш ремесло в руках, коли роботи чорт-ма?! Мало хто з нас,

робітників-українців, втримається тепер довго на одному місці. Біль і розпука стискає серце, коли бачиш, як тебе, як ту собаку, гонять з місця праці, а на твоє місце приймають хоч і менше вартісного, але поляка таки! І знову йдеш від цеху до цеху, знову шукаєш того місця, знайдеш. Але чи надовго? Поки знову якийсь поляк не повернеться. А ти шукай вітру в полі...

Не раз вже збирався кидати це місто. На селі[, м]ожливо, знайшов би працю й більш певний кусок хліба. Та що ж – сили не мав в собі до цього кроку. Це ж місто – зродило мене, зростило. В його гаморі вчуваю те, чого ніколи не вчує той, хто виріс в селі. Воно з дитинства несе мене на своїх хвилях, і вирватись з них мені не-сила. Люблю його, як частину себе. А куди ж би я міг втекти від себе? Голодне і холодне воно для мене, немилосердне, жорстоке, але рідне. Я ж – дитина його!.. Ну, добре, думав собі нараз, піду в село. Що ж з того? І буду чужий для тих, куди я прийду, і вони будуть чужі для мене. Ні батьків, ні близьких друзів в мене немає. Але я не відчуваю себе самотнім тут, серед гамору міста. Я поруч себе щоденно зустрічаю тисячі людей. Я бачу їх, я стикаюся з ними у житті. Вливаюсь в потік вуличного руху, гублюся в ньому, зникаю і – забуваю про свою самоту, забуваю за голод, за втрачену роботу. Шукаю знову її, але все ж таки тут, в місті. Знаходжу на деякий час і знову трачу. Чи на довго? Не знаю і знову шукаю. Та й чи знайду?

Вже місяць часу минув, як я без праці. Цілий місяць шукав. Прийду до цеху, питаю за працю. Ввічливо розпитають про фах, а далі: “Кто пан ест?” – “Українець”. І немає тобі місця, немає праці, хоч май ти й золоті руки.

Я вдячний вам за врятоване мені життя, хоч і яке воно для мене було. Здиhaєш з голоду, але все ж таки, чотр візьми, хочеться жити.

– Воно й треба жити. Але жити, Андрію, а не животіти, – поглядом зустрівся Микола з Андрієм.

– Жити? Гм... Так, певне, що треба жити... Але як його тут проживеш, коли працю в тебе з рук виривають?

– І що ж ви робите після того?

– Що я роблю? А що ж мені робити? Знову шукаю...

– А далі?

– Далі? А що ж далі – знаходжу, або з голоду здиhaю...

– І це все? Цього мало, щоб дійсно жити. Для того, щоб, жити, треба не тільки працювати, а й боротись за життя. Так, треба

боротись. Боротись на кожному кроці – боротись за працю, боротись за своє існування, боротись за життя кожного робітника – українця, боротись за землю селянам – боротись за волю всієї української нації. Так, боротись треба. От, чому ви тепер заглянули смерті у вічі? Праці не було, жити не було з чого. Правда? А чому не мали праці? Бо ти українець. А українському робітникові не має місця в Польщі. А чи є це місто, чи це земля польська? Та ні ж – наша українська. Наші предки на ній споконвіку жили, працювали. І мали де працювати, мали добробут, мали право, бо волю мали, державу мали. Коли ж втратили свою державу – втратили волю. Не маємо ми тепер волі, той праці не маємо. І доводиться під тином з голоду помирати...

Кажете – вирости ви в місті і життя без нього вам пустою здається. Не тягне вас село, ні заробіток в ньому. А думаєте, на селі тепер краще? Денно десятки і сотні селян – українців кидають села і йдуть до міста шукати праці. Ті, що мають ще землю, сяк – так пробиваються на своїх нивках. А безземельні мусять шукати заробітку. Польські поміщики всю землю прибрали до рук. За ними влада, за ними й право.

Не в селі наше місце, а тут, де родились, де зросли, де познайомилися зі злиднями, з бідою. Ви тут повинні жити, повинні боротися, але не тільки за кусок власного хліба, а й за волю всього робітництва, всього народу. Жити й боротись, так, щоб ваші діти не шукали праці, як шукаєте ви, щоб ваші діти не гинули з голоду під тином.

Одинцем, певно, не зробите нічого ні ви, ні я, ні хто інший. Для цього треба разом, всім українцям об'єднатися і спільною боротьбою здобути собі волю. Село повинно боротись не тільки за свою землю, а й за українське місто. Робітник повинен змагатися не тільки за свою працю, але й за українське село. І разом в боротьбі здобути волю, здобути Самостійну Україну.

От, дивіться – вчора, можливо, ви були б зникли з лиця землі. Ніхто б і не згадав про вас. Ніхто б і не знав, чи взагалі ви існували. Бо й справді – що доброго чи злого ви зробили? Все життя ваше пройшло в погоні за працею, в погоні за куском хлібу. І [в] цій погоні виснажилися ваші сили, ви знемоглися, зникли б, без сліду, тільки як шукач кусня хліба. Чи міг вас за це хтось згадати? Ні!

А тепер уявіть себе борцем не тільки за свою фахову працю і власне життя, а за волю всього люду. У вирі боротьби минали б вам роки, революційним словом і чином, рядом з іншими

борцями за волю кликали ви б народ до боротьби. Словом правди і зброєю говорили б з ворогом. І в цій боротьбі ви перемогли б, або впали на Полі Слави. Коли б перемогли – раділи б разом з усіма перемозі. І в щасті будували б нове життя. Коли б впали? На ваше місце прийшли б інші, бо ж ви вмерли б як борець, що мав ціль життя. Довершення цієї цілі – це був би пам'ятник усім борцям, в тому числі й нам.

Тепер порівняйте: смерть з голоду під тином і смерть з бомбою, гранатою, пістолем в рядах борців. Перша смерть – це смерть невільника, раба, що гине від сваволі своїх панів. Смерть борця, легендарна смерть народного героя – це друга смерть. Смерть першого – кінець його хвилювого животіння на світі. Другий своєю смертю не закінчує свого життя, а передає його тим, кому передав свою ціль життя – боротьбу за волю... Яка мізерна, маленька смерть першого, і яка велична, славна безсмертність другого! Так, як і життя обох.

Микола бачив, що зацікавив Андрія своєю розмовою, здавалось, боявся той пропустити одне слово.

– Життя обох... боротися... Ні, знаєте, я ще ніколи не думав про це... Це все таке для мене нове... Але... але якесь таке, таке... гарне. Боротись? Але... як же боротись? Я не знаю, як це, боротись? І то за волю... за Самостійність. Хоч, правда, чув я, що є така організація. Листівку її підпільну якось читав – в цеху була наклеєна... Як то вона? Гм... От і забув... Якось так... "українських"... зветься, – клопітливо пригадував Андрій.

– Може, Організація Українських Націоналістів – ОУН? – допоміг Микола.

– О, о! Організація Українських Націоналістів! – радісно вигукнув Андрій. – Але як то боротись – я цього таки не знаю...

– Боротись, це, перш за все, треба знати за що боротись, Андрію. А коли вже людина знає, за що їй боротись, тоді вже шукає шляхів, якими якнайкраще вести боротьбу, які найпевніше ведуть до цілі. Так, таку боротьбу веде ОУН, про яку ви згадали тільки що. Знає вона свою ціль, і має певний шлях. Ціль її – Українська Самостійна Соборна Держава; шлях – підготовка всього українського народу до збройного повстання, до революції.

Вже більше сотні років на розі двох центральних міських вулиць стоїть високий сірий будинок з мармуровими колонами. Тисячі людей щоденно минають його. Тисячі пар ніг топчуть

асфальт тротуару. Туди й назад, туди й назад пливе потік гамірливої вулиці мимо. Одна за другою, одна назустріч одній, поруч одна одної – зливаються постаті в суцільну течію людських істот і творять своєрідний гамір міста, довершений дзенькотом трамваїв, гудінням авт, далеким відкликом паротягів. Лише сила якогось надзвичайного явища, видовища, сила якоїсь події може стримати цей безперестанний людський потік, може порушити його своєрідну закономірність руху.

Опівдні, коли рух в місті найбільше поживалений, коло високого будинку з мармуровими колонами зчинилось якесь замішання. Прохожий з цікавістю звертав свою увагу на гурт людей коло будинку і шукав причини згромадження. Погляд його падав на мармур колон, куди були звернені очі всіх, що гуртувалися коло будинку. Білий аркуш листівки з колон закликав усіх українців об'єднатися до боротьби проти окупантів, до боротьби за УССД. Цікаві намагалися пробратися якнайближче. Штовхались. Хтось читав вголос. Інший його перебивав, починаючи й собі читати. Ті, що прочитали, поступалися, щоб дати місце іншим, або тут же, під колонами, вступали між собою в розмови, суперечки і, сперечаючись, відходили до того відтинку життя, куди кличе їх щоденна суматоха, уносячи з собою революційні слова листівки.

Серед цього людського натовпу – Андрій. Хвилюючою радістю б'ється його серце. Так, це він одним помахом руки примістив листівку на колоні, це він порушив плинність гамірливої вулиці, це він збудив увагу тих, що байдуже крокували мимо.

А листівку читали все інші й інші. Десятки людей відходили від колон сірого будинку, розпливалися по всіх закутках міста. Їх думки тепер заповнювало те, що привернуло їхню увагу – підпільна листівка ОУН.

Андрій стояв під колонами доти, аж поки рука в поліцейській рукавичці не прикрила слова правди та не зняла листівки з п'єдесталу. Тоді всміхнувся усмішкою переможця – в кишені в нього було ще двадцять таких листівок. А цю прочитали вже десятки людей, і зник в рухливому гаморі міста, спішучись туди, де ще не чули правди ОУН.

ПОКАЖЧИК

“55555”. *Див.* Галаса Василь

А

Азербайджанці 15

“Андрій”, край. пров. *Див.*

Мирон Дмитро

“Андрій”, лег. чл. Проводу 30

Андрюшка, персонаж 76

“Антон”, рай. пров. 19

“Апрельская”, аг. НКДБ. *Див.*

Фоя Людмила Адамівна

“Артем”, надр. пров. 50, 52, 60

“Ат Максим” (“Софрон”) 48,
50, 52

Б

“Балка”. *Див.* Шевченко Арсен

Бандера Степан, пров. ОУН 7

Бандерівське підпілля (підпільна організація). *Див.* ОУН (б)

Бандерівці 8, 29. *Див. також* ОУН (б)

Бахтіяров, ряд. ВВ МВС 49, 52

Безверха Іраїда 19

“Береза”, лег. чл. Проводу 30

Березняк Володимир 21

“Берлога”, аг. справа НКДБ 9

Биструхін Генадій 7, 24, 36

Бичко Михайло 17

Біла Церква, м. 17, 84, 85

Білорусія 71

Білоруський, народ 48

Білоцерківщина 25, 26

Більшовики 11, 12, 81, 82

“Богдан”, пров. 17

“Богдан”, сл. СБ 49, 52

“Богдана”, боївка СБ 51

Бойко Валентин 19

Болахівський, р-н 12

Борка, персонаж 73, 74

Буковина 71

Бурдс, Джефрі 8

“Бурлака” 42

Бусел Яків (“Київський”) 42

Буча, с-ще Київської обл. 9, 10,
26, 43-45

В

Валуженич Валентина Михайлівна 39, 40

Валуженич Марія Михайлівна. *Див.* Фоя-Валуженич Марія Михайлівна

Васильківський, р-н 19, 26

Василяка, проф. 19

“Верещака”. *Див.* Воробець Федір Васильович

Веденєєв Дмитро 7, 24, 36

Винники, м. 14

Винників Наталка 14

“Вівчар”. *Див.* Козак Микола

Вінниця, м. 20

Віра, персонаж. *Див.* Шевчук Віра

“Віра”, підп. 16, 19

Вірка, персонаж 84-87

Вкраїна. *Див.* Україна

Волинська, обл. 29, 34, 37, 39,
43, 46, 48

Волинські, землі. *Див.* Волинь
Волинь 7, 14, 18, 19, 21, 25,
28-32, 38-42, 45, 46, 53,
58, 59, 85

Волиняки 27

“Володимир”, уч. пох. гр. 12,
13

Воробець Федір Васильович
 (“Верещака”) 37, 39

В'ятрович Володимир 7

Г

“Галайда”, лег. чл. Проводу 30
Галаса Василь (“Орлан”) 7, 14,
46, 47, 49, 50, 52

Галичани 21

Галичина 42, 45, 85

Герман Болеслав 40

Герман Любов 16, 17, 19, 22

Гетьманці 21

Голосіївський, р-н 19

Гончаренко Марія 19, 21

Горький Максим 43

Гостомель, с. 75

Гостра Могила, с. 84, 86

Гребінки, с. 85

Грицьків Роман 7

Грушевський Михайло 49

Ґ

Ґестапівці. *Див.* Ґестапо

Ґестапо 13, 14, 16, 17, 19, 41

ҐПУ. *Див.* ДПУ

Д

“Далекий”, край. пров. *Див.*
Янішевський Степан Пав-
лович

“Данило”, підп. 39, 42

Демченко Неоніла 43

Дерев'яний Ігор 7

Діберт (“Дід”) 17

“Дід”, обл. пров. *Див.* Діберт

“Діти українці”, підп. в-ня 48

Дніпро, р. 47, 77

Долгановська Ольга 18, 21

Донські козаки 15

ДПУ 35

Дроздецький В. *Див.* Дроз-
дов В., заст. мін. МДБ
УРСР

Дроздов В., заст. мін. МДБ
УРСР 30-32, 34, 35

Друзенко, май. МДБ 49

Друкарня ім. В. Робітницького
42

Друкарня ім. Д. Клячківського
– “Клима Савура” 42

Друкарня ім. П. Сака – “Могили”
42

Друкарня ім. Я. Бусела – “Київ-
ського” 42

ДТО НКДБ 29

“Думенко”. *Див.* Захаржев-
ський Михайло

Е

Енкаведисти. *Див.* НКВС

Естонці 48

Є

Євгенія”, аг. ДПУ. *Див.* Міньков-
ська Катерина

Ж

Женя, персонаж 69, 72, 74

Житомирська, обл. 9, 39

Журавльов, май. МДБ 49, 52

Жучок Володимир 19

З

“За волю нації”, підп. в-ня 48

Забілий Руслан 7

“Запорожець”, лег. чл. Проводу
30

Захаржевський Михайло (“Таран”) 25, 27, 29, 30, 32-37

Захід 21

Західна Україна. *Див.* Україна, Західна

Зисько Анастасія 29

I

Івано-Франківська, обл. 12

Інгуші 44

Інститут харчової промисловості 21

“Інформатор”, підп. в-ня 48

“Ірина”, аг. НКДБ. *Див.* Калуженко Ніна

Ірпінь, р. 75, 77

Іщук Олександр 7, 42

К

Кавказ 44

Казахстанская ССР. *Див.* Казахська РСР

Казахська РСР 37, 38

Калуженко Ніна (“Ірина”), аг. НКДБ 25-27, 30, 33, 36, 38

“Кальба”, обл. пров. 19

Каніболоцька Людмила 21

Карелія 71

Карін-Даниленко Сергій Тарасович, полк. НКДБ 24

“Карпати”, аг. спр. НКГБ 35

“Карпо”, персонаж 80-83

Качура Леонід 21

Квас Володимир 13, 20

КГБ. *Див.* КДБ

КДБ 7, 8, 41

Києво-Святошинський, р-н 9

Київ, м. 7, 9-23, 26, 27, 29, 30, 33, 35, 42, 44, 55, 75, 77

Київська, обл. 9, 13, 19, 21, 26, 43, 44

Київський, кінематографічний інститут 24

Київський, медичний інститут (медінститут) 10, 11, 13-18, 20, 21, 24, 45

Київський, сільськогосподарський інститут 13, 17-19

“Київський”. *Див.* Бусел Яків
Київщина 9, 23

Кияни 12, 13, 14, 18, 21, 41

Ківерцівський, р-н 37, 39

“Клим Савур”. *Див.* Клячківський Дмитро

Клячківський Дмитро (“Клим Савур”) 14, 42

“Коваленко”, аг. МДБ 39

Козак Євгенія 43

Козак Микола (“Смок”, “Вівчар”, “Чупринка”, “Лука”) 20, 22, 27, 28, 30, 34, 36, 37, 39, 41, 42, 44-47, 49, 78, 95

Козлюк Володимир 21

Коляда Григорій 16

Коляда Олена 13, 15-17

Конотопський, р-н 36

Конотопщина 25

Корецький, р-н 50

Корнійчук Віра 19

Корнійчук Ольга 16

Коршів, с. Луцького р-ну 43, 44

Косовська Олена 17

Косовський Володимир 17

Котовський, ліс 37

Криворіжжя 25

Крим 44

Кузьмін, л-т МВС 49

Кузьміна Ксенія. *Див.* Мінковська Катерина
Кульчицький Іван 14, 19

Л

Латиші 48
Ленін Володимир 70
Лечани, с. Ківерцівського р-ну 46
“Лена”, зв. *Див.* “Олена”, зв.
Литвинчук Іван (“Дубовий”) 46
Литовці 48
Ліда В., персонаж 71
Луцьк, м. 14, 16, 18, 26, 27, 29, 33-35, 38
Львів, м. 7, 14, 45, 50, 52, 53
Львівська, консерваторія 38
Львівщина 18

М

Мадяри. *Див.* Угорці
“Мала”. *Див.* Фоя Людмила Адамівна
Манзуренко Віталій 7, 53
Марійка, персонаж 96
“Марічка”. *Див.* Савчин Марія
Матвійко Ярослав 21
Матера, л-т МГБ 46
МВД. *Див.* МВС
МВС 28, 37, 40, 45, 49, 60, 61, 72, 73
МГБ. *Див.* МДБ
МДБ 7, 12, 20, 28, 31, 34, 35, 37-42, 44-46, 48, 49, 51, 52, 58, 60, 61
Межиріцький, р-н 49
Мельниківське підпілля (структури). *Див.* ОУН (м)
Метельне, с. Ківерцівського р-ну 46

Микола, персонаж 95-97, 99
Мирон Дмитро (“Андрій”, “Орлик”) 11, 16, 17
Мінковська Катерина, аг. ДПУ-НКДБ 35, 36
“Могила”, чл. Проводу. *Див.* Сак Пантелеймон
“Молодий революціонер”, підпільне видання 42, 48
Морозов Павлик 70
Москва, м. 79, 85
“Москва”, КПОУН 46

Н

Нагірний Іван Михайлович (“Чорний”) 18, 19, 21-23
Надя Т., персонаж 71
“Назар”, реф. зв. 45
Нацисти 10, 19
Неборак Т. 18
Невірківський, ліс 49, 52
Незалежна Українська Держава. *Див.* УССД
Несвіч, с. Луцького р-ну 44
Нех Віра 19
Німецькі, війська (армія) 10, 13, 15
Німеччина 13, 14
Німці 14, 15, 85-89
НКВД. *Див.* НКВС
НКВС 14, 16, 17, 28, 32, 38, 92, 93
НКГБ. *Див.* НКДБ
НКДБ 7, 13, 18, 22-34, 36, 37, 39, 41, 48, 57, 62-64
Ново-Коршів, с. Сенкевичівського р-ну. *Див.* Коршів, с. Луцького р-ну
Носовичі, с. Ківерцівського р-ну 46

О

Оберемко Микола 17
Оксана, студ. 19
Олена, персонаж 78, 79, 80
“Олена”, зв. 19
Олицький, р-н 46
Онишко Леся 7
Онопрієнко Микола 21
“Орач Степан”. *Див.* Козак Микола
Організація. *Див.* ОУН
“Орлан”. *Див.* Галаса Василь
“Орлик”. *Див.* Мирон Дмитро
“Освенцім”, концтабір 38
“Оскілко”, рай. пров. ОУН. *Див.* Шевченко Арсен
Острозький, р-н 45, 46
ОУН 11, 14, 15, 19, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 33-37, 41, 45, 46, 48, 50, 52, 80, 99, 100
ОУН (б) 7-10, 12-25, 29, 30, 32-42, 44-47, 50, 52, 55, 58, 60, 67, 81
ОУН (м) 13, 16, 20, 21
ОУН, похідні групи 11, 14
ОУН, СБ 13, 20, 25-37, 39, 44-46, 53, 59

П

Панасенко, кап. МВС 49
Пархомєїв Володимир 19
Первомайський, смт. Шиловського р-ну 39, 40
“Перелесник Максим”. *Див.* Фоя Людмила Адамівна
ПЗУЗ 7, 8, 20, 25, 27-30, 32, 33, 37, 39, 40, 42, 44-48, 50, 52, 60
Південно-Казахстанська, обл. 37, 38

Північно-Східний університет 8
Пітушків, с. Млинівського р-ну 45
Полісся 7, 28, 85
Польща 71, 98
Поляки 14
Посудевський Степан 19
Потіївка, с. Білоцерківського р-ну 86, 89
Поттаєва Асилапатча 38
Прокопович Роман 38
Проценко Олександр 19
Путилівка, р. 46
Пуца-Водиця, місцевість, с-ще (тепер р-н Києва) 77

Р

Радянський Союз. *Див.* СРСР
Радянські, війська 15
Радянські, партизани 14
Распутний Макар 17
Распутний Петро 17-19, 21
Ращинський Микола 19
Риженко Володимир 22
Рівненська, обл. 8, 9, 38, 45, 46, 48-50
Робітницький В. 42
Романів, с. Теремнівського р-н 37
Російська Федерація. *Див.* РФФСР
Російська, армія 9
Росія 71
Росіяни 15
РРФСР 8, 39, 40
Ружинський, р-н 9, 39
Рязанська, обл. 39, 40
С
Савченко С., мін. МГБ УРСР 37

Савчин Марія ("Марічка") 7, 8,
14, 50, 52
Сак Пантелеймон ("Могила")
18, 42
Самостійна (Соборна) Україна.
Див. УССД
Санніков Г. 8, 36, 41, 51, 52
СБ ОУН. *Див.* ОУН, СБ
СБУ 7-10, 12-26, 28, 29, 31-33,
35, 37-40, 42-51, 69, 75,
78, 84, 90, 95
Свиридовський Микола 19
Сенкевичівський, р-н 43
Сініцин, ряд. ВВ МВС 49, 52
Сіроштан Надія 19, 21
Скалецька Надія 16
Сквира, м. Київської обл. 9, 17,
21
Сквирський, р-н 12
Скляренко Володимир 17, 18
"Славко", підп. 19
"Славко", рай. пров. 50
"Слюсар", край. пров. 46
"Смок", пров. СБ. *Див.* Козак
Микола
Сова Андрій 7
Совпенський, ліс 50
Содоль Петро 7
Соловки, о. 7
Солом'янка, р-н Києва 13
Соснівський, р-н 50
"Софрон". *Див.* Ат Максим
СРСР 8, 32, 34, 35, 40, 41, 51,
73
СССР. *Див.* СРСР
Ставищанщина 84, 85
Ставище, м. Київська обл. 9, 84
Сталін Йосиф 70, 72-74
Сталінка, р-н Києва. *Див.* Голо-
сіївський, р-н

"Степан Орач". *Див.* Козак Ми-
кола
Степаненко Кіра 21
СУЗ 41
Сумська, обл. 17, 36
Сухенко Олена 16, 21
Схід 42
Східна Україна. *Див.* Україна,
Східна
США 8

Т

"Таран", кер. лег. пров., аг.
НКДБ. *Див.* Захаржев-
ський Михайло
"Тарас Чупринка", ген. *Див.*
Шухевич Роман
Татари 15, 44
Теремнівський, р-н 37
Терещенко Катерина 21
Тетяна, персонаж 78-83
Тимовчак Михайло 13, 21
"Тирса Наталка" 12
Ткаченко Іван 16-18
Топори, с. Ружинського р-ну
9, 39
Торонто, м. 8, 14, 45, 50, 52
Туркестан, м. 38

У

Угорці 15
Узбеки 15
Україна 7, 8, 10-14, 16, 20-26,
28, 29, 31-45, 48-51, 53,
72, 78, 79, 82, 85, 88, 89,
94
Україна, Західна 8, 13-15, 20,
33, 41, 51, 71, 74
Україна, Східна 14, 24, 30, 41,
42, 47

Україна, Центральна 11, 15, 30, 47

Українська Держава. *Див.* УССД
Українська, нація. *Див.* Українці

Українське національне (патріотичне, націоналістичне) підпілля (підпільники) 11, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 41

Українське, населення. *Див.* Українці

Український визвольний рух 14, 27, 28, 38, 40, 41, 44, 46, 53

Український, народ. *Див.* Українці

Українські, націоналісти 13, 25, 87, 89, 94

Українські, повстанці (партизани) 33, 79, 82, 85, 87, 92

Українці 9, 10, 14, 15, 26, 28, 39, 40, 77, 79, 84, 85, 88, 93, 94, 97-100

“Улас” 42

УНР 9

УНР, армія 9

УПА 7, 8, 14, 15, 18-22, 27-29, 31, 85

УПА–Північ 46

УРСР 7, 12, 13, 16, 20, 22-24, 26, 27, 30-32, 34, 37, 38, 41, 44, 48, 49, 51, 52, 61-64

УССД 12, 15, 16, 20, 42, 53, 89, 98-100

УССР. *Див.* УРСР

Ф

Фіни 71

Фоя Адам Якович 9, 21, 22, 43, 44, 48

Фоя Галина Адамівна 9, 16, 18, 38, 55

Фоя Людмила Адамівна (“Оксана”. “М. Перелесник”) 7-10, 13-27, 29-34, 36-46, 48-69

Фоя Микола Адамович 9, 55

Фоя, родина 10, 38, 43

Фоя-Валюженич Марія Михайлівна 9, 48

Х

Хабибулаев Хикмет 38

Хабібунін, нач. шт. стр. бригади ВВ НКВС 38

Ц

Царичанська Г. 19

Центральна Україна. *Див.* Україна, Центральна

Цуманський, ліс 48

Ч

Чернігівська, обл. 17

Чеченці 44

Чигиринцев, проф. 20

“Чорна Олена” 22

“Чорний”. *Див.* Нагірний Іван Михайлович

Чорноярров, проф. 10

Чупири, с. 84

“Чупринка”. *Див.* Козак Микола

“Чупринка Тарас”, ген. *Див.* Шухевич Роман

Ш

Шевченко Арсен (“Оскілко”, “Балка”) 26

Шевченко С. 7

Шевченко Тарас 12, 49

Шевчук Андрій 96, 97, 99, 100
Шевчук Віра 88, 89
Шевчук Галина 38
Шевчук Ірина 38
Шевчук Павло 38
Шевчук Тетяна 38
Шиловський, р-н 39
Шипкован, г. 12
Шухевич Роман ("Тарас Чупринка") 8

Ю

Южно-Казахстанская, обл. *Див.*
Південно-Казахстанська,
обл.

Я

Янішевський Степан Павлович
("Далекий") 20, 39, 50, 52
Янішівка, с. 84, 89
Японія 32
Японська, імперія 32
Ярема, студ. 19
Ярембаш Ніна 21
Ярина, персонаж 75-77

⌘ ⌘ ⌘

ПЕРЕЛІК ТВОРІВ ЛЮДМИЛИ ФОЇ (літературний псевдонім “М. Перелесник”)

Збірка новел “Його спадкоємці”¹, до якої увійшли:

“Серед гамору міста”
“За мову”
“Ошуканий”
“Перший”
“Непослух”
“Криваві рожі”
“Тетяна”
“Полундра”
“Недалеко Берестечка”

Оповідання:

“Над Дніпром”²
“Остання світина”³
“Повстанча торба”⁴
“Вірка”⁵
“Шкільні товариші”⁶
“Молодь східних українських земель у боротьбі за
Українську Самостійну Соборну Державу”⁷

Ймовірно, “Максим Перелесник” є автором оповідання – “Репортаж про поїздку у Східну Україну”. У матеріалах вказаної справи є згадка, яка спирається на нерозшифровані агентурні дані про те, що Людмила Фоя могла бути автором такого оповідання⁸, проте підтвердити це остаточно наразі неможливо. Текст

¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 199-279.

² ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 280-363.

³ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 370-380.

⁴ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 402-409.

⁵ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 389-396.

⁶ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 19. – Арк. 381-388.

⁷ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 38. (Пакет)

⁸ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С8978. – Т. 4. – Арк. 29.

цього оповідання у ГДА СБУ не знаходиться. Так само невідомо, чи виходило це видання у підпільних друкарнях ОУН (б).

Брошури Людмили Фої виходили друком у підпільних друкарнях ОУН на Волині у такі роки :

“Його спадкоємці” – 1949 р.

“Над Дніпром” – 1949 р.

“Остання світина” – 1949 р.

“Повстанча торба” – 1951 р.

“Вірка” – 1951 р.

“Шкільні товариші” – 1951 р.

Оповідання “Криваві рожі” – складова збірки “Його спадкоємці”, ще окремо видавалося у 1950 р.

“Молодь східних українських земель у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу” – точний рік видання невідомий, на брошурі не вказаний, але видано не пізніше 1949 р., адже в цьому році воно потрапило до рук співробітників МДБ.

Всі ці брошури видавалися у друкарнях ОУН (б) на Волині, зокрема це друкарні ім. Д. Клячківського – “Клима Савура”, ім. Я. Бусела – “Київського”, ім. П. Сака – “Могили”, ім. В. Робітницького.

На брошурах “Шкільні товариші”, “Вірка”, “Повстанча торба”, “Криваві рожі” місце видання подано – Київ – Львів, проте цей надпис робився, очевидно, із конспіративних та пропагандистських цілей.

Достовірно невідомо, чи друкувалися художні твори Людмили Фої в часописі ОУН(б) “Молодий революціонер”, який вона редагувала в підпіллі.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

АБГ – агентурно-бойова група (спецпідрозділ радянських органів державної безпеки)

авт. – автор

арк. – аркуш

ГДА СБУ – Галузевий Державний Архів Служби безпеки України

ГПУ – Государственное Политическое Управление НКВД

ДТО НКДБ – Дорожньо-транспортний відділ (отдел) НКДБ

ДПУ – Державне Політичне Управління при НКВС

К. – Київ

КГБ – Комітет Государственной Безопасности

КДБ – Комітет Державної Безпеки

комсорг – комсомольський організатор

м. – місто, містечко

МВД – Міністерство Внутренніх Дел

МГБ – Міністерство Государственной Безопасности

МВС – Міністерство Внутрішніх Справ

МДБ – Міністерство Державної Безпеки

НКВД – Народний Комісаріат Внутренніх Дел

НКВС – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ

НКГБ – Народний Комісаріат Государственной Безопасности

НКДБ – Народний Комісаріат Державної Безпеки

обл. – область

ОУН – Організація Українських Націоналістів

ОУН (б) – ОУН (бандерівців)

ОУН (м) – ОУН (мельниківців)

ПЗУЗ – Північно-Західні Українські Землі

р. – рік

ред. – редактор

рр. – роки

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

с. – село, селище

С. – сторінка

СБ – Служба Безпеки

Спр. – справа

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СССР – Союз Советських Соціалістических Республік

ст. – століття

СУЗ – Східні Українські Землі

Т. – том

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УССД – Українська Самостійна Соборна Держава

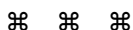
Ф. – фонд

СПИСОК ФОТОІЛЮСТРАЦІЙ

1. Людмила Фоя. Фото початку 1940-х рр.....54
2. Людмила Фоя (в центрі) разом з подругами по підпіллю ОУН (б). Київ, 1942 р.....55
3. Людмила Фоя (праворуч) з братом Миколою та сестрою Галиною. Київ, 1945 р.....55
4. Л. Фоя. Фото зроблене приблизно весною 1945 р.....56
5. Людмила Адамівна Фоя. Фото середини 1940-х рр.....56
6. Тюремне фото Л. Фої в часі арешту у в'язниці НКДБ УРСР, Весна, 1944 р.....57
7. Л. Фоя на зустрічі з оперативним працівником НКДБ УРСР. Фото з матеріалів справи Л. Фої. 1945 р.....57
8. Облаштування однієї з криївок ОУН (б) на Волині. Фото вилучене співробітниками МДБ у загиблої Л. Фої.....58
9. Підпільники ОУН (б) у криївці. Волинь. Фото вилучене співробітниками МДБ у загиблої Л. Фої.....58
10. Учасники підпілля ОУН (б) на Волині (вірогідно боївка СБ ОУН).....59
11. Рукописний взірець тренувальної вправи з шифрування тексту, укладений Л. Фоєю у 1948 – 1950 рр.....59
12. Л. Фоя в часі перебування у підпіллі ОУН (б) на Волині. Кінець 1940-х рр.....59

13. Посмертне фото надрайонового провідника ОУН (б) на ПЗУЗ “Артема”, який загинув у бою з опергрупою МДБ – МВС УРСР разом з Л. Фоєю. 19 липня 1950 р.....	60
14. Посмертне фото Л. Фої, полеглої у бою з оперативною групою МДБ – МВС УРСР. 19 липня 1950 р.....	61
15. Палітурка агентурно-розшукової справи №1965 (том 1) НКДБ УРСР на Людмилу Фою (С-8978).....	62
16. Титульна сторінка агентурно-розшукової справи НКДБ УРСР на Людмилу Фою (С-8978).....	63
17. Титульна сторінка кримінальної справи на Людмилу Адамівну Фою, яку розпочало НКДБ УРСР після її арешту 24 січня 1944 р., та яка була завершена 4 квітня 1944 р. після підписання ув’язненою згоди на співпрацю з радянськими спецслужбами.....	64
18. Титульні сторінки оповідань “Повстанча торба” та “Криваві рожі”, авторства “М. Перелесник” (Людмили Фої), які вийшли друком у підпіллі в 1950 -1951 рр.....	65
19. Титульна сторінка оповідання “Вірка”, авторства “М. Перелесник” (Л. Фої), яке вийшло друком у підпіллі в 1951 р.....	66
20. Типовий приклад підпільного видання ОУН (б). Збірка новел Людмили Фої “Його спадкоємці”. 1949 р.....	67
21. Титульна сторінка оповідання “Шкільні товариші”, авторства “М. Перелесник” (Л. Фої), яке вийшло друком у підпіллі в 1951 р.....	68

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
ДИТИНСТВО, ЮНІСТЬ ТА РОДИНА.....	9
НА ПОЧАТКУ БОРОТЬБИ.....	10
В ОРГАНІЗОВАНОМУ ПІДПІЛЛІ ОУН (Б) У М. КИЄВ.....	17
ОКУПАНТ ЗМІНИВСЯ – БОРОТЬБА ТРИВАЄ.....	21
ВІЧ-НА-ВІЧ З НКДБ.....	24
В ЛАВАХ УПА.....	27
АГЕНТУРНІ ІГРИ ПРОТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ.....	29
ПИСЬМЕННИЦЯ ПІДПІЛЛЯ.....	40
ОСТАННІЙ БІЙ.....	49
ЕПІЛОГ.....	53
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ.....	54
ТВОРИ ЛЮДМИЛИ ФОЇ (1948 – 1950 рр.).....	69
ШКІЛЬНІ ТОВАРИШІ.....	69
КРИВАВІ РОЖІ.....	75
ТЕТЯНА	78
ВІРКА.....	84
ПОВСТАНЧА ТОРБА.....	90
СЕРЕД ГАМОРУ МІСТА	95
ПОКАЖЧИК.....	101
ПЕРЕЛІК ТВОРІВ ЛЮДМИЛИ ФОЇ.....	109
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР.....	111
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.....	112

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Літопис УПА – це серійне книжкове видання. Його завдання – опублікувати, з дотриманням джерельної точності, документи й матеріали до історії УПА, а також стимулювати й видавати праці про діяльність УПА та історію України того періоду взагалі. Кожний том або група томів Літопису присвячені окремим темам і мають назву. Частина томів охоплює історію УПА за певний період на більших територіях, як, наприклад, на Волині, в Галичині, на українських землях під Польщею тощо. Кожна з цих територій може мати 4 • 2 • 0 • ? три, а то й більше томів. Додаткова серія книжок буде присвячена загальним темам, або збірникам спогадів, праць, або може бути книжкою одного автора на якусь тему. Збірники появляються не пе-ріодично, а в залежності від підготовки й опрацювання наступного тому. Нумерація книжок Літопису може йти інакше, ніж за оголошеним тери-торіальним планом чи хронологією подій. Документи пере-дру-ковуються з дотриманням джерельної точності, зі збереженням загальної форми оригіналу. Конечні ви-правлення чи відтворення пошкоджених місць відзначаються квад-ратними дужками або – де потрібно – пояснені в при-мітках. Так само 2 • V • 4 • ? значаються додані редакцією слова, пояснення чи заголовки в тексті. Інші підпільні матеріали – мемуари, меморандуми, публі-цистика тощо – передруковуються без пропусків, проте мовні й пра-вописні виправлення детально не відзначаються, хіба в особливих ви-падках. Як правило, передруки беруться з оригіналів, але при відсут-ності оригіналу до уваги береться найвірогідніша копія чи передрук. В усіх ви-падках точно подається джерело, а у випадку передрукованих архівних матеріалів – теж місце збереження даного матеріалу. Кожний том має довідник осіб та місцевостей і словник неясних слів, скорочень та ма-ловживаних чи незрозумілих слів.

LITOPYS UPA – CHRONICLE OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY

Litopys UPA is a series of books, produced with the aim of publishing source documents and materials relating to the history of the UPA, as well as stimulating and publishing works about the activities of the UPA and, in a more general way, the history of Ukraine of that period. Each volume or group of volumes of Litopys UPA is devoted to a specific theme and has a separate title. Some of the volumes deal with the history of the UPA in a given period of time or in a given region – for example, in Volyn', in Halychyna, in the regions of Ukraine held by Poland and so on. Two, three, or even more volumes may be devoted to general themes, to collections of memories, or to single books by individual authors dealing with particular questions. The appea-rance of Litopys UPA is not period-ic, and depends on the pace at which successive volumes are compiled and prepared for print. The volumes may appear in an order other than indicated above, based on a territorial and chronological principle. In reprinting documents, we adhere strictly to their sources and preserve the general form, language and orthography of the originals. Places in the text where corrections have had to be made, or where the original documents have been damaged or had to be reconstituted, are designated with square brackets, or, if necessary, provided with explanatory footnotes. Words, explanations, or titles inside the texts that have been added by the editors are indicated in a similar manner. Other underground materials – me-mories, memoranda, works of publicists and the like – are also reprinted without ornmissions, but only in exceptional cases are linguistic and ortho-graphic corrections indicated. Reprints are based on original texts. In cases where the original text is not available, the reprint is based on the most reliable copy of reprint. The sources of all materials used are clearly indicated and in the case of reprinted archi-val material, their present locations are a/so given. Each volume is provided with an index of names of persons and places and a glossary listing names that may not be clear, ab-breviations and rarely-used or incomprehensible words.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Серійне книжкове видання документів, матеріалів і наукових праць
до історії Української Повстанської Армії

Досі появилися такі томи Літопису УПА ОСНОВНОЇ СЕРІЇ:

Том 1. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріали. Книга містить політичні й організаційні документи та матеріали до історії УПА на Волині та Поліссі. Третє, виправлене видання, 1989 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 2. Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга друга. Книга містить підпільні документи і матеріали про бойові дії УПА на Волині й Поліссі. Друге, виправлене видання, 1985 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 3-4. Чорний Ліс: видання команди Станиславівського тактич-ного відтинка УПА, 1947 – 1950 роки. Книга перша і друга. Книги містять меморіяли, біографічні нариси й документи про дії відділів УПА Станиславівського ТВ УПА. Частина матеріалів – оповідання, новели й вірші.

Том 3. Книга перша: 1947 – 1948. Друге, виправлене видання, 1987 р., 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 4. Книга друга: 1948 – 1950 (продовження). Друге, виправлене видання, 1989 р., 288 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 5. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга третя: спомини учасників. Книга містить спогади, рецензії та додаткові підпільні матеріали про дії УПА. Між мемуарами – повідомлення про договір про ненапад між ГК УПА й угорською армією. 1983 р., 312 стор., мапи, ілюстрації.

Том 6. УПА в світлі німецьких документів, 1942-1945; книга перша: 1942 – липень 1944. Книга містить аналізи, меморандуми, повідомлення, звіти, а також переклади українських документів для центральних політичних, військових і поліційних установ. 1983 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 7. УПА в світлі німецьких документів; 1942-1945; книга друга: серпень 1944-1945 (продовження шостого тому). 1983 р., 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 8. Українська Головна Визвольна Рада; документи, офіційні публікації, матеріали; книга перша: 1944-1945. Книга містить основні документи Першого Великого Збору УГВР, передрук органу Президії УГВР *Вісник* (ч. 4 (7), серпень 1945), статті та матеріали з 1944-45 рр., які стосуються цілоти визвольного руху. 1980р., 320 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 9. Українська Головна Визвольна Рада; книга друга: 1946-1948. Книга містить видання УГВР *Самостійність* і *Бюро інформацій УГВР* та інші матеріали. 1982 р., 520 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 10. Українська Головна Визвольна Рада; книга третя: 1949-1952. Книга містить документи, офіційні повідомлення, публікації й матеріали УГВР в Україні, між ними *Бюро інформацій УГВР*, вип. 4, 6 і 9. 1984 р., 424 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 11. Тернопільщина: список впадших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 до 31 грудня 1948 року. Це підпільне видання містить біографії 725 осіб, які загинули на території Тернопільської округи. Крім того, подає нові дані про смерть близько ста невідомих повстанців, які загинули на території округи. 1985 р., XXXII – 248 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 12. Третя подільська воєнна округа УПА («Лисоня»). Книга містить видані командою воєнної округи короткі описи боїв відділів УПА – «Лисоня» від листопада 1943 р. до серпня 1945 року, збірник підпільних пісень «*Повстанський стяг*» – виданий з нагоди п'ятиріччя УПА в 1947 році, – та інші документи й матеріали групи УПА «Лисоня». 1989 р., 352 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 13. Перемищина – Перемиський курінь; книга перша: Денник відділу «Бурлаки» (Володимира Щигельського) – містить денник цього відділу («Ударники»-4, 94а) за час від жовтня 1946 р. до 24 жовтня 1947 р., ведений бунчужним «Буркуном», з епілогом Богдана Гука («Скали»). Книга має також різні документи сотні – списки вояків, господарські документи тощо. 1986 р., 370 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 14. Перемищина – Перемиський курінь; книга друга: Денники й документи – містить денники сотенного «Крилача» (Ярослава Коцьолка) з 1944 і 1947 рр., які продовжував по його смерті сотенний «Бурлака» (Володимир Щигельський), денник сотні «Крилача» (ведений бунчужним «Орестом») і документи обох сотень. 1987 р., 262 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 15. Костянтин Гіммельрайх: Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід»; спогади. Автор – киянин – оповідає про свої переживання від вибуху війни 1941 року до «звільнення» з УПА і рейду на Захід в 1945 році: мобілізація до ЧА, німецький полон, окупований Київ, участь у підпіллі ОУНм, к-р вд. УПА (ОУНм) в Карпатах, старшинська школа УПА, мандри по Поділлі й к-р вд. особливого призначення «УПА-Схід». 1987 р., 266 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 16. Підпільні журнали закерзонської України, 1945-1947. Збірник містить передруки таких підпільних журналів: «*Тижневі вісті*», «*Лісовик*», «*Інформативні вісті*», «*Інформатор*» і «*Перемога*». Всі числа цих журналів супроводяться англомовним резюме. Збірник має статтю про історію підпільної видавничої діяльності на Закарпатті та Акт оскарження Олени Лебедович. 1987 р., 608 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 17. Англомовні видання українського підпілля, 1946-1947. Збірник містить передруки підпільних видань: «*Нові Лідіце*», «*Виселення єпископа Коциловського*», «*Вибори в СРСР*», «*Нова голодова катастрофа в Україні*», «*Фашистське страшило*», «*До братніх чеського і словацького народів*». 1988 р., 192 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 18. Карпатська група УПА «Говерля»; книга перша: Документи, звіти та офіційні публікації. Містить передрук підпільного видання командування групи *Шлях перемоги*, звіти команд тактичних відтинків УПА й звіти командирів відділів та підвідділів УПА, 24 ТВ УПА «Маківка». 1990 р., 328 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 19. Карпатська група УПА «Говерля»; книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. Охоплює збірку

нарисів і споминів, друкованих у підпіллі. Майже всі спомини написані старшинами і вояками УПА ще в Україні або відразу після переходу на еміграцію. 1992 р., 357 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 20. Показчик до «Літопису УПА»; книга перша: 1-19 томів. Книга містить показчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, алфавітні списки авторів та надрукованих матеріалів й інші дані про перших 19 томів «Літопису УПА». 1994 р., 528 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 21. УПА в світлі німецьких документів, 1941-1943; Книга третя: червень 1941 – травень 1943. Книга містить звіти, меморандуми, а також переклади українських документів для центральних політичних і поліційних установ. 1991 р., 271 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 22. УПА в світлі польських документів; книга перша: Військовий Суд Оперативної Групи «Вісла». Містить вироки, звіти та кореспонденцію Військового суду Оперативної групи «Вісла» за період від травня до вересня 1947 р. 1992 р., 627 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 23. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Більша частина книги – це спомини санітарів, медиків, лікарів й інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). В книзі теж поміщено підпільні документи й біографії працівників УЧХ. 1992 р., 480 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 24. Ідея і чин: орган Проводу ОУН, 1942-1946. У цій книзі передруковано головний політично-інформативний журнал Проводу ОУН на Українських Землях, що видавався 1942-1946рр. Журнал містив важливу інформації про боротьбу УПА, німецьку та російську окупаційну політику, розвиток української політичної думки. 1995 р., 592 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 25. Пісні УПА. Збірка пісень, тематично пов'язаних з боротьбою УПА. Збірник охоплює не тільки властиві пісні вояків УПА, але й укладені пізніше в тюрмах і концтаборах, чи уложені народом. Збірник містить тексти пісень, їх варіанти, мелодію і варіанти, а також дані про саму пісню, її авторів й оспівуваних у піснях героїв чи події. Збірник містить понад 600 пісень і їх варіантів. 1997 р., XXIV+556 стор., тверда обкладинка, ноти.

Том 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. Збірник містить протокол ВЗ УГВР, доповідь на цьому зборі й інші документи: вибір з листування президента УГВР Кирила Осьмака, переговори з польським підпіллям, Угорщиною й Румунією, слідчу справу Миколи та Петра Дужих й інші документи. У книзі також спогади членів УГВР й інших осіб про утворення та діяльність УГВР 2001 р., 658 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 27. Роман Петренко. За Україну, за її волю; спогади. Автор – волиняк – оповідає про свою діяльність від часу війни у 1939 р. до відходу на Захід у 1945 р.. Спочатку автор був діячем ОУН Сарненської округи (від січня 1942 р. у підпіллі), згодом – шефом господарського відділу ШВО УПА «Заграва», від літа 1943 р. – ГВШ (потім КВШ УПА-Північ, командир Дмитро Клячківський) і від літа 1944 р. – старшиною для особливих доручень при ГСЗС УГВР під керівництвом М. Лебеда. 1997 р., 279 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 28. Марія Савчин. Тисяча доріг; спомини. Автор оповідає про свої переживання від вибуху війни (від 1944 р. до 1953 р. – у підпіллі) до

свого приходу на еміграцію у 1954 р.. Від 1945 р. була дружиною В. Галаси, заступника пров. ОУН Закерзонського краю, від 1947 р. співробітника ГОСП в Карпатах, і від 1948 р. – пров. ОУН ПЗУЗ. Авторка перебувала разом з ним на Закерзонні, в Карпатах, на Волині, а також – в тюрмі КГБ у Києві. 1995 р., 600 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 29. Іван Гарасимів («Палій»). 3 юнацьких мрій – у ряди УПА, це розповідь учасника підстаршинської школи УПА в Карпатах та ройового в сотні У-І (94), про його бойовий шлях в УПА від осені 1943 р. до осені 1947 р. в Карпатах та на Лемківщині. Спогади дають цікаву картину зі щоденного життя повстанців та їхніх командирів, та про важке становище українського населення на цих теренах. 1999 р., 336 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 30. Степан Хрін (Степан Стебельський). Крізь сміх заліза; спогади. Книга містить два спогади Степана Стебельського («Хріна»), к-ра ТВ УПА 24 «Маківка» – «Крізь сміх заліза», «Зимою в бункері» та спогади Олексі Конопядського («Острроверха») – «Спомини чотового УПА Острроверха». Автори оповідають про свої дії в УПА від 1944 р. до 1949 р. року на Лемківщині та Дрогобиччині. 2000 р., 552 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 31. УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя», 1943 – 1947. Книга містить спогади «Сої», «Спартака», «Зенона Семеніва» та інших членів відділу УПА к-ра «Бриля». Також подано оперативні звіти к-ра «Бриля» та к-ра «Гамалії» («Переяслави І» та «Переяслави ІІ») з ТВ УПА «Розточчя». 2000 р., 324 стор., тверда обкладинка, схеми, ілюстрації.

Том 32. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Книга друга. Велика частина книги – це спомини санітарів, медсестер, медиків, лікарів та інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). 2001 р., 581 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 33. Тактичний Відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). Книга містить документи і матеріали, що стосуються історії та діяльності відділів УПА ТВ-«Лемко» в 1944-1947 рр., оперативні звіти, накази інструкції та вказівки, рейди УПА, та документи Підстаршинської школи ім. полк. «Коника». 2001 р., 900 стор., тверда обкладинка, організаційні схеми, ілюстрації, мапи.

Том 34. Лемківщина і Перемищина – «Холодний Яр», «Бескид», «Верховина»: Політичні звіти. Книга містить організаційний розподіл підпільної мережі Лемківщини і Перемищини, кадрову обсаду підпільної сітки та політичні й інформативні звіти з терену за роки 1944-1947 рр.. 2001 р., 974 стор., тверда обкладинка, організаційні схеми, ілюстрації.

Том 35. Показчик до «Літопису УПА»; книга 2: томи 21-34, томи та 1-3 Нової Серії та томи 1-3 серії «Бібліотека». Книга містить показчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріалів й інші дані про томи «Літопису УПА» Основної та Нової Серії, також книги «Повстанські могили» т.1 за ред. Євгена Місила. 2002 р., 870 стор., тверда обкладинка.

Том 36. «Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини». Книга містить отримані з радянських архівів короткі біографії членів ОУН і УПА, які загинули на Львівщині. 2002 р., 1058 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 37. Іван Лико. На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. 1945-1955. Книга містить спогади Івана Лика («Скали», «Богдана») – «На грані мрії і дійсності» та спогади Миколи Терефенка («Медведя») – «На грані двох світів». Автори оповідають про пережите ними в підпіллі на Лемківщині та в польських тюрмах. 2002 р., 644 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 38. Петро Й. Потічний. Архітектура резистансу: криївки і бункри УПА в світлі радянських документів. Книга містить схеми та описи різних криївок УПА й заплілля, та перелік з'єднань Червоної Армії та Внутрішніх Військ НКВД, які були залучені до боротьби проти підпілля, зібраних в Архіві Внутрішніх військ Українського Округу за рр. 1944-1954 рр., який знаходиться в Колекції ім. Петра Й. Потічного при Університеті Торонто. 2002 р., 430 стор., тверда обкладинка, схеми, ілюстрації.

Том 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали. Містить огляди й документи про дії УПА на Холмщині й Підляшші в 1945 – 1948 роках. Між документами – звіти Холмського ТВ УПА, хроніки (денники) сотень УПА, звіти зі зустрічей представників УПА з представниками польського резистансу з ВіН-у («Вольносьць і Незавісосьць»), звіт із зустрічі з англійським кореспондентом, та інше. Більшість документів походить з Колекції Петра Й. Потічного при Університеті Торонто. 2003 р., 1058 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 40. Тактичний Відтинок УПА 27-й «Бастіон»: Люба-чівщина, Ярославщина, Томашівщина. Документи і матеріали. Містить огляди й документи про дії УПА в 1945–1948 роках. Серед документів — звіти Команди Тактичного Відтинку, хроніки відділів куреня УПА «Месники», звіти й огляди керівництва II Округу ОУН «Батурич», господарські звіти тощо. Більшість документів походить з Колекції Петра Й. Потічного при Університеті Торонто. 2004 р., 600 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 41. Президент УГВР Кирило Осьмак. Книга містить документи та матеріали про Президента УГВР Кирила Осьмака, його життя, наукову діяльність і смерть. 2004 р., 880 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 42. Петро Й. Потічний. Літопис УПА – Історія: Документи і матеріали. Вояки УПА, які в 1947-1949 роках пробіглися рейдом у Західну Європу, вважали своїм обов'язком залишити для історії та майбутніх поколінь пам'ять про визвольні змагання в часі Другої світової війни та після її закінчення. Це стало реальністю в 1974 р., коли було створено видавництво «Літопис УПА». Книга містить документи та матеріали про нелегкі будні становлення та діяльності видавництва «Літопис УПА» за 30-літній період діяльності, короткі біографії членів видавничого комітету, адміністрації видавництва, редакторів, авторів, упорядників і фундаторів томів. 2005 р., 658 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Томи 43-44. Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946-1948. Книги містять протоколи переслухань працівниками Служби Безпеки (СБ) ОУН Тернопільської області осіб, підозрілих у співпраці з органами державної безпеки СРСР. Матеріали походять з підпільного архіву, віднайденого у 2004 р. в селі Озерна Зборівського р-ну Тернопільської обл., завдяки с. п. Софрону Кутному. На їх

базі можна вивчати організацію, обсяг та дії підпільних структур щонайменше в межах однієї області у 1946–1948 рр., коли тиск на підпілля радянських силових структур був надзвичайно потужний. Також матеріали протоколів яскраво відображають жорстокість, нелюдяність та брутальність радянських репресивних органів, які шляхом терору та насилля снували павутину імперії зла на теренах Західної України.

Том 43. Книга 1: В першій книзі поміщено 85 з 193 наявних протоколів допитів, що охоплюють 13 районів Тернопільщини, зокрема: Бережанський, Білобожницький, Борщівський, Буцацький, Великобірківський, Великоглибочоцький, Великодедеркальський, Вишнівецький, Заліщицький, Залозецький, Збаразький і Зборівський райони. 2006 р., 1332 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, схеми.

Том 44. Книга 2: Книга є продовженням 43 тому та містить подальших 108 протоколів переслухань СБ ОУН, зокрема, з теренів таких районів як: Золотопотіцький, Золотниківський, Козівський, Козлівський, Коропецький, Кре-менецький, Ланівецький, Микулинецький, Новосільський, Підволочиський, Підгаєцький, Почаївський, Пробіжнянський, Скала-Подільський, Скалатський, Теребовлянський, Товстецький, Чортківський, Шумський, та з Рогатинського району Станиславівської області. Тут також поміщені Протоколи ТОС-у, Протоколи смерті, Лист підпільників на Далекий Схід, Протокол однієї події, список функціонерів МВД і МГБ та список слідчих СБ. Вступна стаття до обох книг поміщена в т. 43. 2006 р., 1288 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 45. Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка” Головний Командир УПА. Книга містить спогади про ген. Романа Шухевича–Тараса Чупринку, його життя, підпільну діяльність і смерть. 2006 р., 572 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Томи 46. Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946-1948. Книга 3. Книга є важливим доповненням і продовженням тт. 43-44 та містить протоколи переслухань СБ ОУН з п'яти районів Тернопільської обл., зокрема: Великодедеркальського, Вишнівецького, Збаразького, Золотниківського та Кременецького. Документи походять з повстанських архівів, віднайдених в околицях сіл Пліхів, Краснопуща Бережанського р-ну та Петриків Тернопільського р-ну. 2007 р., 896 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 47. Підпільна Пошта України. Книга містить ілюстрації ППУ з філателістичної збірки с.п. Степана Голяша, яка знаходиться в “Колекції Петра Й. Потічного про підпільну й антипідпільну боротьбу в Україні” при Університеті Торонто (Канада), з коротким описом рисунків марок і блоків, а також вступні статті, що привідкривають історію діяльності Підпільної Пошти України. 2009 р., 336 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Готуються до друку:

- Тернопільщина: “Вістки з Терену” та “Вістки з Тернопільщини”.
- УПА у світлі словацьких та чеських документів 1945-1948.

У НОВІЙ СЕРІЇ, т. зв. Київській, у співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства Національної Академії Наук України Державним комітетом архівів України та Центральним державним архівом громадських об'єднань (ЦДАГО) України появилися такі томи «Літопису УПА»:

1. Видання Головного Командування УПА. Книга містить такі видання: «До зброї», № 16, 1943, «Повстанець», № 1-6, 1944-1945, «Український перець», № 1-3, 1943-1945 та «Бойовий правильник піхоти». Київ – Торонто, 1995 р., 482 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944. Документи і матеріали. Книга містить документи Головної Команди УПА-Північ та документи Військових Округ «Заграва», «Богун», «Турів» та «Тютюнник». Київ – Торонто. 1999, 724 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959. Збірник містить найповніше зібрання документів ЦК КП(б)У – постанови з'їздів, пленумів політбюро, оргбюро, секретаріату, які супроводжуються інформативними записками, повідомленнями та довідками. У книзі також подано листи, стенограми засідань та виступів членів ЦК КП(б)У. Київ-Торонто. 2001, 652 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959). Книга перша: (1943–1945). У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху протягом 1943–1945 рр. Усі подані матеріали мають інформаційно-звітний характер. Київ-Торонто. 2002, 597 стор., тверда обкладинка.

5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1943–1959). Книга друга: 1946–1947. У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху протягом 1946–1947 рр. Усі подані матеріали мають інформаційно-звітний характер. Київ-Торонто. 2002, 574 стор., тверда обкладинка.

6. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1943–1959). Книга третя: 1948. У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху протягом 1948 р. Усі подані матеріали мають інформаційно-звітний характер. Київ-Торонто, 2003, 523 стор., тверда обкладинка.

7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1943–1959). Книга четверта: 1949–1959. У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху протягом 1949–1959 рр. Усі подані матеріали мають інформаційно-звітний характер. Київ-Торонто, 2003, 716 стор., тверда обкладинка.

8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944-1946. Документи і матеріали. Збірник містить документи керівництва УПА-Північ і УПА-Південь, Краєвого проводу ОУН ПЗУЗ і НВРО та груп (Воєнних Округ)

«Заграва», «Богун», «Тютюнник» і з'єднань груп «33» (ПЗК «Москва»), «44» (ПСК «Одеса»). Київ–Торонто. 2006, 1448 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Книга містить архівні документи з переслухань радянськими репресивними органами таких осіб, як: Михайло Степаняк, Євген Басюк, Мирослав Гайдук, Ярослав Білинський, Артемізія Галицька, Олександр Луцький, Юрій Стельмашук, Петро Дужий, Микола Дужий, Володимир Павлик, Омелян Польовий, Федір Воробець, Дмитро Вітовський, Василь Левкович. Київ–Торонто, 2007, 912 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

10. Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки” (1907–1950). Документи і матеріали. У книзі зібрані документи та матеріали за 1907–2005 рр., які характеризують основні віхи життя і діяльності керівника українського визвольного-революційного руху в 1943–1950 рр. ген. Романа Шухевича (“Тараса Чупринки”) та присвячені його пам’яті. Поряд з документами Галузевого державного архіву СБ України до збірника увійшли документи Державного історичного архіву України у Львові і, частково, – ЦДАВО України, а також матеріали, які публікувалися в “Літописі Української Повстанської Армії” (Торонто) та в інших виданнях. Київ–Торонто, 2007, 832 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

11. Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 — грудень 1943 рр.). До книги увійшли 353 раніше не опублікованих документи з різних територіальних осередків ОУН(б) і запілля УПА на Волині й Південному Поліссі за серпень 1942 — грудень 1943 рр., які відображають діловодство КП, округ, районів ОУН(б) на ПЗУЗ (серпень 1942 — вересень 1943 рр.), а також округ, надрайонів, районів, кушків, підрайонів і станиць запілля УПА на ПЗУЗ (вересень — грудень 1943 рр.). Київ–Торонто, 2007, 848 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

12. Воєнна Округа УПА «Буг» 1944–1948. Документи і матеріали. Книга 1. Том містить документи командування Воєнної Округи і окремих підрозділів, пресові видання “Буг”, як також звітно-інформативні документи керівництва ОУН на Львівщині. Київ–Торонто, 2008 р., 800 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

13. Воєнна Округа УПА «Буг» 1943–1952. Документи і матеріали. Книга 2. Том містить документи командування Воєнної Округи і окремих підрозділів, пресові видання, як також звітно-інформативні документи керівництва ОУН на Львівщині. Київ–Торонто, 2009 р., 1232 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Готуються до друку томи НС:

– **Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946–1952. Книга 2.**

– **УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Невідомі документи.** Публікація включатиме документи, нещодавно виявленні в різних архівах України.

СЕРІЯ «ЛІТОПИС УПА» – БІБЛІОТЕКА

1. Юрій Ступницький. Спогади про пережите. Автор – волиняк – оповідає про свою родину та переживання від юнацьких років (кінець 30-х) до виходу з ув'язнення в середині 50-х років. Автор є сином начальника штабу УПА полк. Леоніда Ступницького, разом з яким у 1943 р. пішов до УПА, де навчався у старшинській школі «Дружинники». Після арешту в 1944 р. поневірявся по тюрмах і таборах Радянського Союзу. Київ, 2000, 128 стор., м'яка обкладинка, мапи, ілюстрації.

2. Володимир В'ятрович. Рейди УПА теренами Чехословаччини. Монографію присвячено одному з маловідомих аспектів історії українського національно-визвольного руху 1940-1950 років – рейдам УПА чехословацькими теренами. Обрана тема дозволяє авторові показати розмах національно-визвольної боротьби в Україні, її вплив на події у післявоєнній Європі, без чого неможливе правильне і об'єктивне тлумачення суспільних процесів того часу. Львів, 2001, 208 стор., м'яка обкладинка, мапи, ілюстрації.

3. Ярослав Грицай – «Чорнота», Параскевія Грицай. А рани не гоїлися: Спомини «Чорноти». У книзі описані спогади чотового командира УПА «Чорноти» про події, що відбувалися в 1943-1945 роках на Закерзонні, та про його страдницьке життя в більшовицьких тюрмах і концтаборах Сибіру. Мемуари підготовлені до друку дружиною автора Параскою Грицай (з дому Ротко), яка протягом довгих років відтворювала розповіді свого чоловіка, уточнювала, доповнювала та систематизувала їх. Львів, 2001, 332 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

4. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини. Книга містить спогади Василя Левковича («Вороного»), його дружини Ярослави, сотенного Миколи Тарабана («Тучі»), вояків УПА Івана Філя («Шеремети»), Івана Василевського-Путко («Вуса»), організатора Костя Міхалика («Думи») та зв'язкової Катерини Когут-Лялюк («Грізної»). В книзі подана коротка згадка про Якова І. Чорнія («Кулю», «Мушку», «Ударника»), командира Перемиської 6 ВО УПА, авторства Федора Лопадчака. Львів, 2003, 448 стор., тверда палітурка в суперобкладинці, ілюстрації.

5. Мирослав Горбаль. Довідник-пошукувець. Реєстр осіб, пов'язаних з визвольною боротьбою на теренах Львівщини (без Дрогобищини). 1944-1947 (за архівними документами). Книга є підсумком опрацювання архівних документів з фондів Державного архіву Львівської області за 1944-1947 роки. Ці документи мають інформаційно-звітний характер (також плани заходів, стенограми нарад, протоколи засідань та допитів, підпільні документи, прокурорські аналізи, агентурні справи тощо) й викривають суть боротьби комуністичного режиму проти національно-визвольного руху на вказаних теренах. У довіднику подані ключові ідентифікаційні дані про осіб, які були пов'язані з тим рухом, та джерела інформації цих даних. Львів, 2003, 416 стор., м'яка палітурка.

6. Мирослав Горбаль. Довідник-пошукувець. Реєстр осіб, пов'язаних з визвольною боротьбою на теренах Дрогобищини. 1939-1950 (за архівними документами). У цій праці зібрана трагічна інформація про особи та події, що, безпосередньо чи опосередковано, у позитивному чи негативному плані, були пов'язані з визвольною боротьбою

на території тодішньої Дрогобицької області у 1939–50-х роках. Основна інформація – результат опрацювання документів архівних справ Державного архіву Львівської області (ДАЛО) та інших архівів, а також видань, публікацій і машинописів з цієї тематики; дописів, свідчень, спогадів та листів. Львів, 2005, 1312 стор., ілюстрації, тверда палітурка.

7. Володимир Ковальчук. Діяльність ОУН (б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941-1944 рр.). В книзі досліджено інформативний потенціал джерел з історії діяльності мережі ОУН і запілля УПА на ПЗУЗ. Обговорюється формування первісної джерельної бази, особливості фондоутворення, діловодство, проводиться класифікація документального масиву джерел та з'ясовано особливості діяльності референтур ОУН(б) і запілля УПА. Львів, 2006, 512 стор., тверда палітурка.

8. Онишко Леся. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. У цій монографії на основі архівних документів та матеріалів, спогадів учасників подій досліджено етапи становлення світогляду Катерини Зарицької, її участь в формуванні Українського Червоного Хреста; діяльність в референтурі пропаганди ОУН (б) та налагодження зв'язків головнокомандувача УПА Романа Шухевича; показано її життєвий шлях в тюрмах і таборах ССРСР, а потім на волі. Львів, 2007, 928 стор., тверда палітурка, суперобкладинка, ілюстрації.

9. Коханська Галина. З Україною у серці. Спомини. Спомини присвячені історії національно-визвольного руху на Волині 1930-1950 рр. Вони відображають діяльність польського окупаційного режиму та більшовицькі репресії 1939-1941 рр. Авторка детально розповідає про свій вступ в ряди ОУН, проходження вишколів, свою діяльність в Колківській республіці УПА у відділі розвідки. Окремий розділ споминів присвячений ув'язненню в комуністичних таборах. Львів, 2008, 400 стор., тверда палітурка, суперобкладинка, ілюстрації.

СЕРІЯ «ПОДІЇ І ЛЮДИ»

1. Посівнич Микола. Нескорений командир. У нарисі висвітлюється життєвий шлях провідного члена ОУН та Головного командира УПА Романа Шухевича, незламного лідера національно-визвольної боротьби українського народу. Торонто-Львів, Видання 2-е, доповнене. 2008, 80 стор., ілюстрації.

2. Осьмак Наталка. Кирило Осьмак – нескорений Президент УГВР. Пропоноване дослідження розкриває на основі архівних документів і матеріалів невідомі сторінки життя і діяльності одного з чільних керівників українського визвольного руху 1940-х років. – Торонто-Львів, 2008, 128 стор., ілюстрації.

3. Посівнич Микола. Степан Бандера. Життя присвячене свободі. Пропоноване дослідження присвячене життю та діяльності Провідника ОУН та ЗЧ ОУН Степана Бандери в 1920–1959 рр. На основі спогадів та документів у книзі висвітлено боротьбу і роль ОУН і ЗЧ ОУН та її лідера у тогочасних суспільно–політичних процесах. Крім того, читач зможе довідатися про родинне, шкільне, студентське оточення, в якому формувалася особистість

майбутнього Голови проводу ОУН та ЗЧ ОУН. Торонто–Львів, 2008, 112 стор., м'яка палітурка, ілюстрації.

4. Петро Й. Потічний. Моя дорога. Короткий біографічний спомин Петра-Йосифа Потічного, написаний англійською мовою, охоплює період від народження до часу, коли він, як юнак, вояк УПА, прибув зі своїм відділом до Західної Німеччини під кінець 1947 р. Торонто–Львів, 2008, 124 стор., м'яка палітурка, ілюстрації.

5. «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали. / Упорядник Роман Грицьків. Видання присвячене полковнику Української Повстанської Армії Миколі Твердохлібу – «Грому». Крізь призму спогадів безпосередніх учасників подій та інших матеріалів у збірнику зображено життя і діяльності видатного повстанського командира, а також висвітлено національно-визвольну боротьбу 1930-х – 1950-х років у Карпатах. Торонто–Львів, 2008, 128 стор., м'яка палітурка, ілюстрації.

6. Михайло Романюк. Петро Федун – «Полтава» – провідний ідеолог ОУН та УПА. Пропоноване видання присвячене життю та діяльності одного із керівників збройного підпілля ОУН та УПА Петра Федуну – «Полтави». На основі архівних документів висвітлено процес формування світоглядних позицій, національно-патріотичних переконань та його творчої спадщини. Торонто–Львів, 2009, 128 стор., м'яка палітурка, ілюстрації.

7. Українська Головна Визвольна Рада / Упорядники П. Й. Потічний, М. Посівнич. У книзі про УГВР поміщено статті Р. Шухевича, М. Дужого і А. Камінського, спогади Л. Шанковського, Д. Ребет, у яких висвітлено боротьбу і роль УГВР у тогочасних українських суспільно-політичних процесах. Торонто–Львів, 2009, 136 стор., м'яка палітурка, ілюстрації.

8. Володимир Іванченко. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Брошура присвячена життю Людмили Фої («Оксани», «М. Перелесник»), 1923-1950, котра була одним з організаторів підпілля ОУН (б) у м. Києві під час Другої світової війни. Арештована вона витримала тортури в'язниці НКДБ. Будучи ключовою фігурою у протистоянні радянських спецслужб з СБ ОУН, зірвала потужну чекістську операцію з виявлення та знищення керівників українського визвольного руху. Одночасно вона – авторка чудових літературних творів. Людмила Фоя загинула в нерівному бою з військовою групою МДБ, рятуючи пораненого друга. Торонто–Львів, 2009, 128 стор., м'яка палітурка, ілюстрації.

“ЛІТОПИС УПА” В МЕРЕЖІ INTERNET

Заходами Адміністрації видавництва “Літопис УПА” детальну інформацію українською та англійською мовами про видання та споріднені матеріали можна знайти в мережі Internet за адресою:

<http://www.litopysupa.com>

Ця інформація складається з чотирьох груп.

1. Вступ до серій (*Introduction to the Series*), який дає загальні інформації про “Літопис УПА” та цілі видавництва.

2. Інформації про замовлення (*Ordering information*), які дають короткі інформації про кожний том серій та як їх замовляти.

3. Книги “Літопис УПА” (*Litopys UPA volumes*), де про кожний том подано не тільки повну бібліографічну інформацію (титильна сторінка, дата і місце публікації, число ISBN, ціна та редактор книги), але також повний текст вступної статті та резюме матеріалів тому. Текст ілюстрований знімками, які знаходяться в книзі.

4. Споріднені матеріали (*Related Materials*). У цій групі подані публікації інших видавництв, що відносяться до теми УПА та Збройного підпілля в Україні.

Аналогічну інформацію англійською мовою можна знайти також на web сторінці за адресою:

<http://www.infoukes.com/commercial/litopysupa/index.html>

*Про подальші інформації можна звертатися на адресу
Адміністрації:*

— Микола Кулик — **mykola.kulyk@litopysupa.com**

або Редакції:

— Петро Й. Потічний — **peter.potichnyj@litopysupa.com**

Адміністрація в Україні — litopys@bs.lviv.ua

Будемо вдячні за відгуки читачів на наше видання.

*Пишіть на подані адреси або також на
mail@litopysupa.com*

**ОБ'ЄДНАННЯ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА В США Й КАНАДІ
та
ТОВАРИСТВА КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА
ім. ГЕН. ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ В США Й КАНАДІ**

ВИДАВНИЧИЙ КОМІТЕТ “ЛІТОПІСУ УПА”

*М. Бошно, І. Василевський-Путко, О. Дольницький, О. Жигар,
Ірина Камінська, Б. Ковалик, М. Ковальчин, Ю. Котляр, М. Кошик,
М. Кулик, Р. Кулик, М. Луцак, М. Мігус, П. Мицак, Емілія Нагірна-
Зінько, Марія Пискір, П. Потічний, С. Рогатинський, І. Росіл,
В. Сорочак, Ярослава Філь, О. Циліюпа, С. Шпак, Є. Штендера.*

Адміністрація:

М. Кулик, Р. Кулик, Емілія Нагірна-Зінько, Наталка Солтис

Адреса:

*LITOPYS U.P.A.
P.O. Box 97, Station “C”
Toronto, Ontario, M6J 3M7, Canada
e-mail: mail@litopysupa.com*

Адміністрація в Україні:

Ігор Гомзяк, Богдан Столяр

Благодійний Громадський Фонд “Літопис УПА”

ім. Володимира Макара
Микола Посівнич

Адреса: “Літопис УПА”

*пл. Міцкевича, 6/7, Львів 79000 Україна
тел.(38-032) 272-4064 e-mail: litopys@bs.lviv.ua*

47

ЛІТОПИС УПА

ТОМ
13

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

LITOPYS U.P.A.
P.O. Box 97, Station "C"
Toronto, ON M6J 3M7
CANADA

e-mail: mail@litopysupa.com

<http://www.litopysupa.com>

“ЛІТОПИС УПА”
пл. Міцкевича, 6/7
Львів, 79000
UKRAINE

e-пошта: litopys@bs.lviv.ua

Володимир Іванченко

КВІТКА У ЧЕРВОНОМУ ПЕКЛІ:

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЛЮДМИЛИ ФОЇ

Серія "ПОДІЇ І ЛЮДИ"

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОГО
ПОВСТАНСЬКОГО
АРМІЇ

